

Електронне наукове фахове видання "Державне управління: удосконалення та розвиток" включено до переліку наукових фахових видань України з питань державного управління

№ 3, 2013 [Назад](#) [Головна](#)

УДК 342.571

Л. М. Белкін,
кандидат технічних наук, старший науковий співробітник,
директор ТОВ «Газета», Донецька область

КОНЦЕПТИ «ВЛАДА» ТА «ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО»: ГЕНЕЗА ВИНИКНЕННЯ ТА ВЗАЄМОДІЇ

The concept of «power» and «civil society»: genesis of Abstract and Interaction

В статті з точки зору уявлень постнекласичної науки розглянуті деякі історико-політичні та державно-правові аспекти проблеми виникнення державної влади та громадянського суспільства.

The article in terms of ideas Postnonclassical science examines some historical, political and state-legal aspects of government and civil society.

Ключові слова: державна влада, громадянське суспільство, еволюція, розвиток, соціальний організм.

Keywords: public authorities, civil society, evolution, development, social organism.

Вступ. Природа феномену априорі негативного ставлення державної влади до народу здавна турбувала думку мислителів. Ш. Монтеск'є ще у 18 ст. писав: «...відомо вже з досвіду віків, що кожна людина, що володіє владою, схильна зловживати нею, і вона йде у цьому напрямку, поки не досягне покладеної їй межі» ([1, с. 289], цит. за [2]). При цьому отождення держави та державної влади переносить усі негаразди із владою на державу у цілому. Тому сутність держави, її вплив і взаємодія із суспільством і окремими особами стає об'єктом прискільки уваги і ретельного вивчення, мабуть, із самого моменту усвідомлення людиною такого явища, як держава.

Водночас, глибоке і устороннє розуміння суті і особливостей держав, що існують нині, їх правових систем, а також з'ясування історичних тенденцій їх розвитку в майбутньому, потребують, перш за все, вивчення, як ці держави і державні утворення виникають, яку дорогу вони проходять і чим вони стають зараз [3, гл. III, § 1] Тобто, необхідне звернення до витоків такого явища, як «держава», а разом із ним – і «державна влада».

Необхідність звернення до витоків того чи іншого явища полягає, перш за все, у тому, що у момент зародження відповідного явища воно проявляється з найменшим нашаруванням інших чинників, тобто з найменшим викривленням сутності досліджуваного явища. Відомий радянський та російський вчений, доктор історичних наук Ю.І. Семенов зазначає [4, с. 16], що коли ставиться завдання створення схеми еволюції того чи іншого явища, особливої важливості набуває питання про початковий, вихідний її момент. Без правильної відповіді на це питання неможливе створення схеми розвитку, що претендувала б на відповідність із дійсністю.

Увага до проблематики держави, державної влади та суспільства пояснюється, щонайменше, трьома причинами. По-перше, ця проблематика прямо і безпосередньо зачіпає інтереси різних прошарків суспільства, політичних партій і рухів. По-друге, жодна інша організація не може конкурувати з державою в різноманітті виконуваних завдань і функцій, у впливі на долі суспільства. По-третє, держава – дуже складне і внутрішньо суперечливе суспільно-політичне явище. Народжена суспільством, його протиріччями, держава сама неминує стає суперечливою, суперечливі її діяльність і соціальна роль [5, с. 111].

Зовнішньо вороже ставлення держави, державної влади до людини завжди турбувало людство. Так, російський професор, доктор філософських наук Д.З. Мугагіров присвятив цьому феномену спеціальну статтю, яку так і назвав – «Враждебное государство» [6]. У зв'язку із цим професор вважає доречним згадати характеристику К. Маркса, надану державі у Франції періоду Другої імперії як страхітливого паразитичного тіла, що облупало французьке суспільство подібно павутинню і душить все його пори [6].

«Держава, – писав Б.О. Кістяківський, – навіть у даний час (1906 рік – *Авт.*) викликає іноді жах і здригання (сам Б.О. Кістяківський такої точки зору не поділяв – *Авт.*). В уявленні багатьох держава є якимось безжалюгідним деспотом, який тисне і губить людей. Держава – це те чудовисько, той Звір-Левіафан, як його прозвав Гоббс, який поглинає людей цілком, без залишку. «Державою називається, – говорить Ніцше, – найхолодніше з усіх холоднокровних чудовиськ. Воно також холоднокровно бреше, і ця брехня, як плазун, повзе з його вуст: «я, держава, я – народ». Л.М. Толстой менш образно і більш конкретно описово висловлював свою глибоку відразу до держави; в державі він бачив тільки організоване і монополізоване насильство» [7, с. 473-474; 8, с. 473-474].

Британський історик Арнольд Джозеф Тойнбі (Arnold Joseph Toynbee) пише: «У селянській свідомості (за даними історика – три чверті людства – *Авт.*) уряд завжди був таким же неминучим і безжалюгідним бичем, як, наприклад, війна, чума або голод» [9, с. 492].

У вірші російського поета-дисидента Ю. Нестеренка у кожній з 11 строф рефреном звучить «держава – твій ворог».

«Государство – твой враг. Враг безжалостный, жадный, жестокий.

Воплощение силы, которой не нужно ума,

Ненасытная тварь, паразит, выпивающий соки,

Чья эмблема – не флаг и не герб, а война и тюрьма», –

зокрема, пише поет [10]. Не підлягає сумніву злочинність німецької держави періоду гітлеризму та держави СРСР, особливо періоду сталінізму [11, 12 та ін.].

Водночас, світовий досвід свідчить про те, що руйнація держави чи її інститутів (деінституціалізація) завдає шкоди суспільству та окремим громадянам. Відомий російський економіст, д.е.н. Є.Т. Гайдар [13, с. 33-34] з цього приводу зазначає: «Цивілізація – тендітна конструкція. Її неможливо зберегти, якщо в міста не надходить продовольство, не забезпечений елементарний порядок, армія не здатна захистити територію, немає ресурсів для її утримання. Коли соціальні механізми працюють задовільно, люди сприймають це як само собою зрозуміле. Можна скаржитися на дорожню або корупцію, злочинність, але людині, що виросла в стабільному цивілізованому суспільстві, непросто уявити, що хліб у місто не привозять зовсім, а поліція зникла з вулиць. Коли він стикається з подібною ситуацією, вона представляється йому катастрофою, кошмаром, для людей релігійних – проявом гніву божого».

Приклади негативних наслідків руйнації інститутів держави (деінституціалізації) відомі з історії та сьогодення: період смути у Китаї, пов'язаної із занепадом династії Мін [14, с. 177], колапс періоду Великої Французької революції [13, с. 31; 15, с. 260; 16], безвладдя періоду революційного життя у Росії 1917-1918 років [13, с. 10], руйнація сучасної держави – Федеративної Республіки Сомалі [17, 18] та ін. Ці та інші приклади можна підсумувати висловлюванням польсько-австрійського соціолога та юриста Л. Гумпловича, який наголошує на тому, що для людей немає ніякого іншого вибору, окрім держави з її неминучими несповодою і нерівністю, або анархії. У державі є багато неминучого зла, але, з іншого боку, вона сприяє охороні найбільших благ, які можуть бути надбанням людини на землі. Анархія ж є зведення неминучого у державі зла у зло безмежне, в той же час вона не може доставити самого нікчемного з державних благ, бо

найбільшим злом для людей є ті ж люди, їх дурість і підлість. Держава ледь стримує уздою влади це зло, в анархії ж воно лютує неприборкано і нагромаджує злочин на злочин. Отже, або держава, або анархія – іншого вибору не може бути, ми не можемо повернутися до примітивної орди. А між цими двома образами соціального буття – державою і анархією – вибір не важкий [19].

Отже, з одного боку має місце зовнішній ворожий прояв держави, державної влади по відношенню до людини, але, з іншого боку, без держави, державної влади життя людини стає нестерпним. Ця суперечка не вирішена й досі. Як зазначає відомий російський спеціаліст, доктор філософських наук О.А. Івін [20, с. 97], наявність багатьох несумісних підходів до вирішення проблеми соціального порядку говорить про те, що питання про природу держави, що є одним з основних інструментів підтримки такого порядку, поки що залишається відкритим.

Наголошуючи на необхідності аналізу історичного контексту, М.М. Коркунов писав, що поряд із сьогоденням для суспільства має важливе значення і минуле. Кожне покоління має певний вплив на розвиток суспільного життя в майбутньому, з одного боку, і кожне покоління отримує багатий спадок від батьків, з іншого боку. Життя і уклад суспільства тим більше визначаються минулим, чим більше це минуле багате історичними подіями, так що слабе суспільство в теперішньому може, однак, існувати, якщо воно багате минулим (цит. за [21]).

«Будь-яке суспільство є результатом попередньої історії, точка перетину різнорідних, а часто і суперечливих тенденцій, що йдуть із минулого через сьогодення в майбутнє. Теорія суспільства, що не бере до уваги історично конкретний час його існування, його минуле і його майбутнє, є не просто абстрактною і малокорисною, а порожньою і шкідливою», – зазначає О.А. Івін [20, с. 59]. На важливості дослідження історичних аспектів трансформації наукових поглядів стосовно функцій держави, поняття влади та їх складових та урахування історичного аналізу для вирішення адміністративно-правових проблем сьогодення наголошується в роботі [22, с. 27]. Більше того, стає все більш поширеним розуміння того, що для з'ясування природи держави, її особливостей треба мати уявлення про суспільство додержавного періоду, його специфіку [23]. Пізнання держави і права слід починати з питання про походження держави – чи завжди в історії людського суспільства існував цей соціальний інститут або ж він з'явився на певному етапі розвитку суспільства. Тільки такий методологічний підхід, який реалізує принципи історизму, дозволяє усвідомити причини і форми появи держави, її характерні, сутнісні риси, відмінність від попередніх організаційних форм життя суспільства. Ось чому починати доводиться з характеристики сторін первісного суспільства, використовувати дані археології та етнографії, безпосередньо вивчають це суспільство [24]. Важливість цих пошуків А.І. Ковлер [25, с. 138-139] вбачає, зокрема, у тому, щоб з'ясувати, які історичні форми нормативного регулювання сучасна держава, що задихається під тягарем своїх законів, може без особливого збитку для свого суверенітету повернути громадянському суспільству і тим самим розвантажити свій адміністративний і судовий апарат, а які віджили безповоротно. На Заході цей пошук йде все активніше, ми ж поки спізнюємося.

Таким чином, дослідження історико-політичних та державно-правових аспектів проблеми виникнення, розвитку, взаємозв'язку та взаємодії держави, державної влади та громадянського суспільства залишається актуальним.

Аналіз останніх наукових досліджень. На даний момент опублікована велика кількість наукових робіт у сфері теорії та історії держави і права, державного управління, соціології, політології тощо, присвячених дослідженням історико-політичних та державно-правових аспектів проблеми виникнення, розвитку, взаємозв'язку та взаємодії держави, державної влади та громадянського суспільства. Однак переважна більшість джерел, особливо, українськомовних, ґрунтуються на класичних теоріях держави, права та суспільства, що послуговуються більш-менш відомою історією людства (приблизно шість тисяч років [20, с. 59]). Антропологічні та, особливо, етологічні аспекти становлення держави, права та суспільства враховуються явно недостатньо. В якості виключення можна назвати деякі дослідження у сфері філософії [26-29] та політології [30].

Дослідження проблем праводержавотворення з урахуванням антропологічних аспектів отримало розвиток в Україні, починаючи з середини 2000-х років [31-43 та ін.], що знаходило загалення у проведених «круглих столах» з проблем антропології права [31-38]. Серед більш ранніх російськомовних видань назовемо підручник А.І. Ковлера (2002 р.) [25] з антропології права, монографію творця структурної антропології К. Леві-Строса [44], праці нідерландського етолога Н. Тинбергера [45], американського антрополога М. Салінза [46] та деякі інші. Зокрема, А.І. Ковлер вказує, що дослідження антропологів та археологів дозволяють подовжити історію людства до 2 млн. років, а можливо й більше [25, с. 107]. К. Леві-Строс [44] визначає антропологію молодою наукою, якій важко зайняти своє місце у встановлених рамках. Ю.О. Гурджі [42, с. 31] визначає антропологічний підхід як один із найбільш актуалізованих у сучасній вітчизняній юриспруденції. В.В. Дудченко [43, с. 12] стверджує, що правознавство мусить розпочинатися з антропологічного моменту. Д. Гудима [40, с. 24] в якості одного з найважливіших чинників актуалізації практичного значення антропології права визначає появу нових практичних вимог до процесів правотворчості та правозастосування з урахуванням *особливостей людської природи*, менталітету тощо. У негативній формі ці вимоги виступають, наприклад, як фіксація фактів неефективності правового регулювання – як створення у процесі правотворчості та правозастосування юридичних норм, які не враховують багатьох особливостей природи людини, надто обмежують її свободу, є складними для розуміння тощо. При цьому зазначається [40, с. 24; 47, с. 62], що юридична антропологія розглядає людину як *«розумну тварину»*, чия раціональність *не може дозволити їй забути її «тваринність»*, як і не може виникнути тільки як межа цієї «тваринності» (*тут і далі, якщо не застережене інше, виділено авт. – Авт.*).

В наступній роботі [41, с. 19] Д. Гудима звертає увагу на те, що юридична антропологія безпосередньо пов'язана з дослідженнями з етології права, котра вбачає *витоки права у біологічно зумовлених моделях поведінки живих істот*. Специфіка етології права полягає у тому, що вона зосереджується на біологічних основах права та відшукує його у біологічно зумовлених моделях поведінки [41, с. 19; 47, с. 61]. Ю. Козенко [48, с. 249] вважає антропологічний підхід одним із перших наукових підходів до пізнання та розуміння феномена поведінки особи. Представники даного напрямку (Ч. Ламброзо, А. де Гобіно) проводили паралелі між поведінкою біологічних та соціальних організмів. Їх твердження базуються на теоріях етології та вказує на те, що людина успадкувала від тварини багато інстинктів, якими і керується у повсякденному житті. Розглядаючи поведінку особи як результат тривалої біологічної еволюції, вони відслідковують зародження складних форм людської діяльності від найпростіших одноклітинних організмів.

Отже, кроки у напрямку антропології при дослідженні державно-правових явищ об'єктивно викликають подальший перехід до вивчення більш ранніх етапів розвитку (еволюції) живого, ніж чисто антропологічні.

Такий інтегративний (соціобіологічний [49-53 та ін.]) підхід є характерним для сучасного розуміння постнекласичного етапу розвитку науки. У постнекласичній науці широкого розвитку набуває такий інтегративний напрям дослідження, який отримав назву глобального еволюціонізму. Він базується на ідеї єдності світобудови і уявлення про універсальність еволюції. Глобальний еволюціонізм охоплює чотири етапи еволюції: космічну, хімічну, біологічну і соціальну і розглядає їх у єдності [54, с. 39]. Перехід науки до постнекласичної стадії розвитку, на межі третього тисячоліття, створив нові передумови формування єдиної наукової картини світу. Виникли реальні можливості об'єднання розрізнених знань про неживу природу, органічний світ і соціальне життя в цілісну наукову картину [55]. При цьому уявлення про постнекласичну науку за багатьма параметрами корелює з ноосферним ідеалом науки, розробленим В.І. Вернадським [56 та ін.]. Ноосфера В.І. Вернадського – це унікальний, людино-вимірний об'єкт. Концепція ноосфери відповідає основним характеристикам постнекласичної науки – междисциплінарності, унікальності об'єктів, що розвиваються, гуманізму науки. Вона є прямим прототипом постнекласичної науки [57]. В роботі [58] інтегративна концепція біосоціального прямо пов'язується з постнекласичною методологією. Але, як зазначається у дисертаційному дослідженні [55], природничонауковий підхід до проблеми виникнення культури як феномена духовності і ідеї В.І. Вернадського про стихійний характер руху біосфери до стану ноосфери, про те, що історичний розвиток людства є продовження біогеохімічної історії живої речовини біосфери, як правило, розглядаються фрагментарно.

Крім того, як правильно зазначається в іншому дисертаційному дослідженні [49], применшення природної детермінанти у становленні та розвитку соціальності зумовило те положення, що у вітчизняній науковій літературі суспільство і природа Землі розглядаються, переважно, як дві протилежні різноякісні системи. Визнання єдності природи і суспільства носить в сучасних концепціях скоріше декларативний характер, залишаючись методологічно не розробленим: В сучасних концепціях принцип – людина є частина природи – розглядається скоріше в світоглядному, ніж у власне методологічному відношенні, тобто приймається за вихідний пункт роздумів або стратегії поведінки.

Згаданий вище Ю.І. Семенов вказує, що якщо людина і суспільство виникли, то правомірним є питання про те, звідки вони йдуть своїм корінням. Природною є відповідь, що витоки людини і суспільства потрібно шукати в тваринному світі. При цьому базовими в даному сенсі вчений називає дослідження та висновки етології [59].

Український дослідник С. Рабінович [60] зазначає, що загальноантичне (точніше, елліністичне) поняття природного розуму виражало універсальність доцільної самоорганізації, діючої як в колективах соціальних тварин, так і в людських спільнотах. Поширена дотепер оцінка античної концепції природного розуму як ненаукової, метафізико-ідеалістичної, сакрально-містичної тощо має бути переглянута в світлі останніх досягнень природничих наук, зокрема порівняльної етології. Розгляд інстинктивних, неусвідомлених (підсвідомих) – ірраціональних програм – *біологічних програм, що лежать в основі людської поведінки*, підтверджує, що цим програмам властиві свої цілі, котрі відповідають природному відбору, виживанню, біологічній адаптації. Принаймні частина наших т.зв. загальнолюдських норм моралі генетично бере свій початок у вроджених заборонах, які керували поведінкою наших пращурів, в. т. ч. й до людських [60, с. 216].

Разом із тим, врахування біологічних та етологічних проблем у філософії права хоча і не є поширеним в Україні, але не може вважатися і екзотичним. Зокрема, ці проблеми розглядаються в роботах відомого українського спеціаліста у сфері філософії права, доктора юридичних наук, професора С.С. Сливки [61, 62].

Так, у роботі [61, с. 212] С.С. Сливка вказує, що *природне право – це сукупність законів Природи і законів біологічного розвитку людини*, на основі яких функціонує світ. Тому під нормами природного права вчений розуміє ті постулати природи, які людина свідомо, відповідно до власної совісті обирає для своєї поведінки [61, с. 212; 63, с. 137-138]. У роботі [62, с. 20] С.С. Сливка зазначає, що існують біологічні закони тіла, які можна вважати частковими законами природного права. У тілі закладені *біологічно-правові програми існування людського організму*. Тому володіти тілом – це значить здійснювати природно-правову діяльність, що означає бути собою. Йдеться про так звані релізерні програми, які етологи і зоопсихологи вважають своєрідними атомами нашої поведінки чи сигнальними елементами зовнішнього і нашого власного світу (включаючи світ, образ самої людини, тварин і рослинних організмів), які виконують відповідальну роль носіїв чи маніфестантів інформаційно значущих блоків природи і людини [62, с. 20; 64, с. 175].

Таким чином, на рівні теорії пізнання визнається необхідність інтегративного підходу, який би враховував антропологічні та етологічні аспекти становлення держави, права та суспільства, але на практиці такий підхід в українському та російськомовних дослідженнях держави і права практично не застосовується (крім, можливо, загаданої роботи [26], присвяченій, зокрема, етологічним проблемам насильства).

З робіт по теорії права і держави слід згадати підручники [65, 66]. Зокрема, автори підручника [65] вказують, що суспільство – це соціальний організм, *частина природи*, що включає у себе людей [65, с. 38]. У людини як індивіда розрізняють біологічні і соціальні якості. Без біологічного змісту людини не можна охарактеризувати і соціальні якості. Особу характеризує поєднання біологічного змісту і соціальних якостей [65, с. 41]. У підручнику [66] українські правознавці А.А. Письменицький та Д.В. Слинко зазначають, що існує безліч підходів до розуміння поведінки людини, адже остання є істотою біопсихосоціальною, і може розглядатися: а) як біологічна форма життя, що виражається в морфологічних, фізіологічних, генетичних, нервово-мозкових, електрохімічних явищах та процесах; б) як носій психічної активності з огляду на її внутрішній духовний світ, аспекти свідомих та несвідомих процесів, прояву волі, переживань, пам'яті, характеру, темпераменту тощо; в) як суб'єкт у співвідношенні із собою подібними [48, с. 245; 66, с. 130]. Однак докладно ці тези не розвиваються.

Водночас, слід враховувати, що в російськомовній науковій літературі висвітлюються загальні проблеми біосоціології [50], біополітики [51], політичної антропології [67] тощо. Подібна українською література практично відсутня.

Постановка завдання. На підставі історико-політичних та державно-правових розвідок, з точки зору уявлень постнекласичної науки, в тому числі антропології, біосоціології та етології, дослідити проблеми виникнення, розвитку, взаємозв'язку та взаємодії держави, державної влади та громадянського суспільства.

Одночасно ставиться завдання ввести в науковий обіг теорії держави і права праці з біосоціології [50], біополітики [51], економічної [46, 68] та політичної [67] антропології, в основному – російськомовні, а також неklasичні та постнекласичні історичні дослідження.

Результати. Патріарх українського праводержавознавства П.М. Рабінович застерігав проти «механічного» виведення закономірностей науки держави і права безпосередньо з положень природничих наук, зокрема, проти «біологізації» дослідницьких підходів до права і держави [69, с. 306-307]. Водночас, і при практичному правотворенні неможливо ігнорувати той факт, що людина є, перш за все, біологічним створінням. Наприклад, важко уявити собі прийняття закону, який заборонив би людині дихати. Практично все законодавство про охорону здоров'я та санітарне благополуччя населення, а також екологічне законодавство виходить з біологічних властивостей людини. Отже, людина являє собою єдність біологічного та соціального, питання полягає лише у співвідношенні цих складових.

У цьому сенсі слід ще раз послатися на думку П.М. Рабіновича [70], який серед прав людини, перш за все, виділяє фізичні права (життєві, вітальні, соматичні), здійснення яких задовольняє найважливіші, базові, визначальні потреби людини у забезпеченні її біологічного, «тілесного» існування, виживання, безпечного психофізичного розвитку. У разі порушення, руйнізації, ліквідації прав цієї групи втрачають сенс, зводяться нанівець будь-які права людини, що належать до інших груп. Саме тому класифікація прав людини має розпочинатися саме з фізичних прав [70, с. 134-135].

Біологічна складова людини використовується, зокрема, при врахуванні біологічних ритмів людини при вирішенні соціальних завдань [71, с. 70-71]. Функціонування поліграфа ґрунтується на фіксації певних психофізіологічних реакцій людини, *в яких ключове місце посідає біологічний зворотний зв'язок* [72, с. 94].

Отже, біологічна складова людини є чинником її соціології і права. Так, основоположник біосоціології, двічі Лауреат Пулітцерівської премії Е. Уілсон стверджував, що у людини, включаючи її мораль, культуру, соціальні інститути, не може бути жодних проявів, *які суперечили б її біологічній природі*. Біологічна еволюція є фундаментом і супутнім процесом соціальної та культурної еволюції [73]. Отже, використані наукові положення щодо біологічної природи людини все більше стають загальноприйнятими. «Не знати і не враховувати біологічну природу людини при прийнятті життєво важливих рішень в сучасних реаліях видається нерозумним» [74].

А.І. Ковлер [25, с. 108] наводить думку П. Тейяра де Шардена, називаючи цю думку блискучою за своєю афористичністю: «Людина увійшла у світ безшумно...» [75]. Французький вчений пояснює свою думку: людина у момент своєї появи нічого не поколикала у природі, незважаючи на унікальність рівня, на який його підняла рефлексія. Насправді, чи розглядаємо ми її середовище, чи вивчаємо морфологію її стовбура, чи досліджуємо сукупну структуру його групи, людський вид виступає перед нами точно так само, як *будь-який інший* вид (виділено автором [75]). Початкові форми людської життєдіяльності – це пристосування людини до середовища. І це пристосування носить колективний характер: «першою людиною» є і може бути тільки множина людей [75]. Логічно припустити, що у цієї множини з'являються внутрішні зв'язки, що вимагають певної регуляції.

Зазначена думка французького вченого робить правомірним, щонайменше, два міркування. Перше міркування пов'язане з уявленнями про становлення людини як *будь-якого іншого* біологічного виду і дозволяє обґрунтовано стверджувати, що це становлення відбувалося на біологічній основі, щонайменше, на початкових стадіях такого становлення, оскільки інших регуляторів поведінки предків людини ще не було. Саме біологічні особливості предлюдина визначили напрямки її становлення як людини.

Механізм природного відбору, що найбільш ефективно виявлявся на ранніх етапах антропогенезу, формував і посилював саме ті особливості біологічної організації людини, які найбільш сприяли подальшому прогресу трудової діяльності і розвитку суспільства [76]. Зараз існує кілька гіпотез реконструкції ранніх етапів соціогенезу та відповідних їм моделей співтовариств у мавпячих предків людини. Найчастіше за основу беруться стада паванів різних видів або спільноти лісових чи лісостепових шимпанзе. Жодна з цих моделей не є загальновизнаною, але і жодну з них поки виключити з абсолютною впевненістю не можна. Найбільш поширені «модель стада паванів» і «модель лісостепових шимпанзе». В обох випадках обираються співтовариства тварин, екологічно найбільш близьких до передбачуваних мавпячих предкам людини – наземним мешканцям савани. Шимпанзе представляються більш підходящою моделлю зважаючи на тісну генетичну близькість до людини [76].

Варто зазначити, що обидві моделі – «модель стада паванів» і «модель лісостепових шимпанзе» – виходять із найбільш загальновизнаної концепції про те, що становлення людини почалося в східній Африці, в основному, в плейстоцені – передостанньому відділі кайнозойської ери, що почався 2,6 мільйона років тому, і закінчився незадовго до настання «історії» сьогодишнього людства в її вузькому сенсі – 12.000 років тому. Далі настав голоцен, в якому ми зараз живемо [77].

Саме виходячи з цієї концепції, відомий російський спеціаліст, доктор історичних наук, професор Д.Л. Бродянский пише [78, с. 9]: «Пояс тропічного лісу – батьківщина людиноподібних мавп – все більше стискає своїх мешканців і вже не може прогодувати все мавпяче населення. І ось мавпи-новатори стали все частіше виходити в савану. У цьому тропічному степу паслися стада копитних, за ними полювали (і зараз полюють) нічні хижакі. Екологічна ніша денного хижака була вільна, її-то і зайняли високорозвинені антропоїди. Одні вчені вважають, що ходити випрошавшись вони навчилися ще в тропічному лісі, інші думають, що двоногі з'явилися тільки на відкритих просторах. Як би там не було, але між 4 і 3 млн. років тому перші предлюді вже населяли савану. Вижити в таких умовах звичайна мавпа не може: жорстка трава неїстівна, дерева з плодами рідкісні. Довгих іклів, як у хижаків, щоб вбивати і розривати свою здобич, у мавп немає, дитинчата народжуються слабкими і довго потребують опіки старших. Виручали згуртованість стада, вміння маніпулювати різними предметами. Мавпи озброїлися палицями, киями, але для цього руки довелося звільнити від ходьби. Природний відбір дозволив вижити тим, хто освоїв пряму ходу і користування знаряддям, а заодно втратив хутряну шубу: біг під жарким сонцем вимагав іншої системи теплообміну. Генетичний механізм відбору – через мутації – закріплював корисні якості і вибраковував тих, хто їх не придбав. Так з'явилися ці дивовижні наші предки – австралопітеки. Вже не мавпи, ще не люди. Адже жодна мавпа не пересувалася стійко на двох ногах».

Той же автор повідомляє [78, с. 24] про спостереження Ю. Сугиями (Y. Sugiyama) за шимпанзе у лісах і саванах Уганди і Танзанії та за громадою бушменів Калахарі, який прийшов до висновку, що структура стада шимпанзе і громади первісних мисливців не просто схожа – ідентична.

Близько до позиції Д.Л. Бродянского [78, с. 9] історія виникнення предлюдина викладається у працях доктора біологічних наук В.Р. Дольника [79] та доктора історичних наук Ю.І. Семенова [59, 80]. «Предлюді – пише Ю.І. Семенов [80, с. 529], – не тільки стали вести повністю наземний спосіб життя, але і перейшли з лісу на відкриту місцевість. За невеликим винятком, у всіх видів мавп, які живуть в савані і саванному рідколіссі, існують загальні стада. Загальне стадо є і у горилі, хоча ця наземна людиноподібна мавпа, що відрізняється могутньою статуєю, величезною фізичною силою і великими іклами, живе в лісі і в разі небезпеки може забратися на дерево. Тим більшою була необхідність загального стада для предлюді, які перейшли до життя в савані і саванному рідколіссі... [Спостерігаючи за шимпанзе] всі дослідники повідомляють, що чим більш відкрита місцевість, в якій знаходяться шимпанзе, тим більше згуртовані їх групи. При

пересуванні по безлісних просторах асоціація шимпанзе рухається як єдине ціле, як звичайне загальне стадо. Якби не були форми об'єднань у великих антропоїдів міоцену, з дуже великою часткою ймовірності можна стверджувати, що у їхніх нащадків, які перейшли на землю, існували загальні стада. Найбільш згуртовані і стабільні з усіх об'єднань мавп – стада паванів, що живуть в савані... Стада паванів савани – міцні, постійні, замкнуті об'єднання. Такими, цілком ймовірно, були і стада ранніх предлюдів (австралопітеків)».

У згаданій роботі [79] В.Р. Дольник повідомляє, що 95 % тексту ДНК у людини і шимпанзе збігаються, що, очевидно, обумовлює найбільшу близькість шимпанзе і людини, відмінену у згаданій вище роботі [76]. П'ятивідсоткова розбіжність – результат незалежної еволюції протягом 10 млн. років. Спільний генетичний текст неминує повинен обумовлювати і спільні генетично обумовлені програми поведінки. Програми поведінки створюються природним відбором так само повільно і поступово, як генетичні програми морфологічних ознак, і відмірають настільки ж повільно. Програми, що стали непотрібними, можуть не зникати, а зберігатися в якості рудиментів і атавізмів, але при нагоді дають про себе знати. Кожен з нас може викликати з задірок генетичної пам'яті програму ворухіння вухами (вона не потрібна мільйони років), тільки одному для цього доведеться ґрунтовно попрацювати, а в іншого вуха заворушаться за першою вимогою [79].

З цього приводу вельми доречно навести висловлювання відомого російського поета-дисидента І. Губермана [81]:

Слой человека в нас чуть-чуть
наслоен зыбко и тревожно,
легко в скотину нас вернуть,
поднять обратно очень сложно.

Як відомо з історії, у кризових ситуаціях, людина деколи скидає з себе все виховання і веде себе як справжній звір [82, с. 64].

У дисертаційному дослідженні [49] автор дійшов правильного висновку про те, що соціальне (людина, суспільство) організовується на основі складної системи законів, яка складається з трьох підсистем – законів абіотичним рівня, законів біотичного рівня і законів соціального рівня. Лише діалектична єдність законів організації і розвитку всіх трьох підсистем цієї системи визначає складністі організаційної архітектури і повноту сутності соціального. У співвідношенні соціального і природного більш істотним є не стільки їх відмінність, скільки їх діалектична єдність, яка предметно проявляється в їх структурній, функціональній, історико-генетичній єдності, а також у діалектичній єдності їх законів організації і розвитку.

З такої єдності виходять і більш пізні дослідження українських вчених. Так, український дослідник О. Гришук [63, с. 139-140] зазначає, що людина починає своє буття в світі як біологічний мавп. Якщо розглядати людину виключно як біологічний феномен, який існує для задоволення біологічних потреб (харчування, виділення, статевий потяг, дітонародження, боротьба за життя в екстремальних умовах, захоплення життєвого простору), то ці прояви інстинкту життя притаманні людині, як і представникам тваринного світу. Однак процесі розвитку людина стає частиною соціуму і усвідомлює необхідність задоволення соціальних потреб та інтересів, керуючись певними цінностями та правилами поведінки. Соціальне буття не заперечує біологічне. Навпаки, біологічне в людському розвитку під впливом соціального трансформується на більш високий рівень розвитку. *У соціальній діяльності людина не заперечує в собі біологічне*, а змінює його завдяки чому існує взаємозв'язок, взаємозумовленість і єдність біологічного та соціального.

Ю. Козенко [48, с. 246] зазначає, що особа є продуктом соціобіологічної еволюції, в процесі якої відбувається не лише процес диференціації органів і функцій, але також і їх інтеграції, взаємного злагодження.

Доктор культурології П.Е. Герчанівська [83, с. 60-61] процес біологічної і соціальної еволюції пропонує розділити у часі. Вона вважає, що процес еволюції людства можна умовно поділити на два періоди: становлення людини (антропогенез), що тривав 3-3,5 млн. років; становлення суспільства (соціогенез). Якщо на першому етапі розвиток людини підкорявся *виключно законам біологічної еволюції*, то на другому етапі, з моменту надбання людиною свого сучасного обліку (близько 35 тис. років тому), *домінантно стає* культурна еволюція. В процесі біологічної еволюції у першу чергу знає змін інформація, яка міститься у ДНК (генетична), і тільки потім це виявляється на рівні організму.

У дисертаційному дослідженні [29] автор виходить з того, що системний біосоціальний аналіз припускає: природні, еволюційно-генетичні, нейropsychічні фактори соціогенезу включені в складні форми, коди соціокультурного і – навпаки. У дослідженні [53] автор зазначає, що людина – це біосоціальна істота, вона є суб'єктом трудової діяльності, соціальної форми життя, свідомості й спілкування. Отже, інтегративний біосоціальний підхід стає все більш затребуваним в сучасній постнекласичній науковій парадигмі.

Друге з міркувань, яке слідує з викладеної вище думки П. Тейяра де Шардена [75], пов'язано з його твердженням про колективний характер пристосування людини до середовища існування. Частково ця проблема вже зачіпалася вище, у контексті усталених поглядів на стадний спосіб життя предлюдів, первісно схожий на спосіб життя людиноподібних мавп. Водночас, все більш усталеними стають погляди на соціальність як фундаментальну властивість живих істот. Як зазначає Нобелівський Лауреат Н. Тінберген, вивчення соціальної поведінки – це вивчення співпраці між особинами. Їх може бути дві або більше [45].

Класична теорія природного відбору Ч. Дарвіна розуміє природний відбір як відбір індивідів. Проте останнім часом в біологічній науці все швидше говорять про груповий відбір. Поняття групового відбору з'явилося тоді, коли біологи спробували застосувати вчення про природний відбір для пояснення виникнення таких угруповань тварин (біосоціальних систем), як рої бджіл, мурашники, термітники [51, 59, 80 та ін.].

Історично першою біосоціальною системою вважаються еукаріоти (клітини з ядром), які виникли 1,7-1,9 млрд. років тому. Загально визнано, що еукаріоти виникли в результаті симбіозу декількох видів прокаріотів (без'ядерних клітин). Поява еукаріотів, швидше за все, була результатом тривалого розвитку інтеграційних процесів в мікробному співтоваристві. У ході спільної еволюції між майбутніми компонентами еукаріотичної клітини складалася складна система зв'язків. Завдяки такій системі зросла пристосованість одноклітинних організмів, їх здатність адаптуватися до мінливих умов без внесення спадкових змін в геном, тобто залишаючись «самими собою». Зростання пристосованості, стійкості живих систем – основний закон біологічної еволюції. Саме завдяки можливості адаптуватися, тобто змінюватися в залежності від зовнішніх умов, еукаріоти змогли стати багатоклітинними: адже в багатоклітинних організмах клітини з одним і тим же геномом, в залежності від умов, утворюють абсолютно різні як за морфологією, так і по функції тканини [84]. Американська дослідниця Лінн Маргуліс також стверджувала, що велика віха еволюції – формування еукаріотичної клітини – стала результатом симбіозу декількох, спочатку вільноживучих, організмів [51]. Виникнення багатоклітинних організмів – результат розвитку біосоціальності, яка притаманна одноклітинним організмам і виявляється в обміні сигналами між клітинами і формуванні колоній як надклітинних структур. Тенденція до все більшої інтеграції клітин в колонії призводить до виникнення багатоклітинного істоти як індивідуальності більш високого порядку [51]. Якщо б у край рудиментарному, але безумовно виникаючому стані у молекули не існувало б внутрішнього потягу до єднання, то фізично любов не могла б виявитися вище, у нас, в гомінізованому (олюдненому – *Авт.*) стані [75].

Один із творців соціології як самостійної науки Д. Дюркгейм з цього приводу також зазначав: «Не думайте, що тільки людина живе у групах. Сам всесвіт є не більш ніж величезне суспільство, і кожне небесне тіло є її членом. Атом притягує атом, і клітина притягує клітину... Даний закон групи домінує у житті всього всесвіту...» [85; 86, р. 35]. Російський зоолог В.Н. Беклемішев вказував: «Організм завжди в більшій частині своєї побудованій з інших, підлеглих організмів. Всяка жива істота складається з інших живих істот, все живе – завжди колективно» (цит. за [87, с. 53]).

Український дослідник С. Позняков зазначає [88]: «Фізика, хімія, біологія, медицина та інші природничі науки створюють певну модель механізму природної адаптації людини до оточуючого природного та соціального середовища. У цьому контексті проблеми біологічної й соціальної сутності людини перебувають у стійкому взаємозв'язку і єдності. Цей зв'язок виявляється у формуванні пристосованості біологічних організмів один до одного, внаслідок чого створюється єдність і гармонія їх між собою [88, с. 509; 89, с. 33].

Оптимізація фізіологічних процесів, що веде до підвищення життєздатності при спільному існуванні, отримала назву ефект групи. Він проявляється як психофізіологічна реакція окремої особини на присутність інших особин свого виду. Ефект групи проявляється в прискоренні темпів зростання тварин, підвищення плодючості, більш швидкому утворенні умовних рефлексів, підвищенні середньої тривалості життя індивідуума і т. д. У групі тварини ефективніше здатні підтримувати оптимальну температуру. У багатьох тварин поза групою не реалізується плодючість. Голуби деяких порід не відкладають яйця, якщо не бачать інших птахів. Досить поставити перед самою дзеркало, щоб вона приступила до яйцекладки. Кайри при невеликій чисельності пар в колонії починають розмноження тільки тоді, коли колонія збільшиться по периферії за рахунок інших видів [90].

Отже, прагнення до співпраці живих організмів є фундаментальною властивістю багатоклітинних організмів, обумовленою біосоціальними властивостями їх основи – еукаріотичних клітин. «З нашого побіжного огляду видно, – писав російський революціонер та історик П.А. Кропоткін у великій праці «Взаємодопомога як фактор еволюції» [91, с. 34], – що життя спільнотами не представляє виключення у тваринному світі; вона, навпаки, є загальним правилом – законом природи – і досягає свого цілковитого розвитку у вищих ссавців. Видів, що живуть на самоті, або тільки невеликими родинами, дуже мало, і вони порівняно нечисленні. Мало того, є підстави припускати, що, за небагатьма винятками, всі ті птахи та ссавці, які в даний час не живуть стадами або зграями, жили раніше спільнотами, поки рід людський не розмножився на земній поверхні і не почав вести проти них винищувальну війну, а рівним чином не став винищувати їх джерел прогонування... Асоціація зустрічається в тваринному світі на всіх стадіях еволюції». П.А. Кропоткін також наголосив на величезній чисельній перевазі товариських видів над тими небагатьма хижакими, які живуть особняком [91, с. 27], а також на тому, що товариськість, дія спільно, взаємний захист і високий розвиток тих почуттів, які бувають необхідним наслідком суспільного життя, є відмінною рисою майже всього обширного відділу мавп [91, с. 33].

Біологи та етологи виділяють види співпраці у таких формах:

- а) приклад. Зокрема, коли одна срібляста чайка рятується від небезпеки, інші йдуть за нею. Цей принцип помітний в діях багатьох соціальних тварин, включаючи людину. Ми позіхаємо, бачачи, як позіхає інший, лякаємося, помітивши ознаки сильного страху в іншій людині [45];
- б) спільні дії (спільний відліт птахів на південь, спільне полювання);
- в) розподіл праці. Так, у хижих птахів самець, зазвичай, виловлює корм для всієї родини, а самка охороняє виводок. Самець приносить їжу до гнізда, але сам пташенят не годую, а простягає виловити партнера[45].
- Зустрічаються і більш складні варіанти розподілу праці. Так, самки бегемотів «додумалися» до інституту «нянь» задовго до людей. Новонароджені постійно оточені увагою і турботою, а якщо матері потрібно відлучитися, її дитинча не залишиться без нагляду: його буде нянчити інша самка [92];
- г) шлюбна поведінка [45];
- д) «бійка» як спосіб встановлення домінування [45].

Н. Тінберген [45] вказує, що говорячи про співпрацю, ми завжди явно чи неявно маємо на увазі її мету, тобто припускаємо, що вона для чогось служить. Ця проблема «біологічного сенсу», або «функції» життєвих процесів, – одна з найбільш популярних серед дослідників. Було абсолютно справедливим стверджувати, що завдяки співпраці живі організми мають більше шансів вижити у процесі природного відбору. П.А. Кропоткін [91, с. 4] розглядав еволюцію, в першу чергу, як процес, спрямований на вдосконалення кооперативної взаємодії між індивідами. Американський біолог П. Корнінг вважає, що в міру ускладнення біосоціальних систем конкуренція за ресурси між особинами поступається конкуренції між цілісними біосоціальними системами, що включають кілька організмів. Індивіди, в основному, не конкурують, а кооперуються між собою. П. Корнінг стверджує, що еволюція відбирає цілісні біосоціальні системи. Він переконаний, що еволюція спрямована на все більш координовану, ефективну кооперацію між індивідами у складі таких систем [51]. При такому відборі перевага необов'язково надається особині, яка краще індивідуально пристосована до середовища проживання; така перевага може надаватися особині, яка сама по собі не має жодних переваг, але забезпечує краще пристосування всього біосоціального організму [25, 59, 80]. При цьому найближчі предки людини і вона сама еволюціонувала під сильним контролем групової форми природного відбору, коли змагаються і перемагають не стільки особини, скільки групи (ця форма відбору створила за десятки мільйонів років у деяких комах соціальні структури, що по досконалості незмірно перевершують людські) [79]. Зокрема, у роботі [93, с. 90] Д. Мак-Фарленд вказує на вперше сформульований Гамільтоном [94] загальний принцип, відповідно до якого у процесі природного відбору максимізується не індивідуальна пристосованість, а сукупна (inclusive fitness), іншими словами, пристосованість тварини залежить не тільки від успіху її власного розмноження, але також і від успіху розмноження її родичів.

Отже, суспільство не було створено людиною; воно передувало людині [91, с. 35]. У цьому сенсі доречно згадати, що О. Балінська [95], класифікуючи правові архетипи, виділяє, зокрема, архетипи соціальної взаємодії (по-іншому можна назвати архетипами соціальної поведінки, закорінені у людській психіці), відносячи до них архетипи не тільки щодо людини, але й щодо тварин: кооперація, або згуртованість, *що властиво всім біологічним видам*, які ведуть «зграйно-стадно-отаро-табунно-ройовий» спосіб співіснування, а що стосується людей – створення спільнот, об'єднань для вирішення спільних завдань та задоволення спільних інтересів), авторитет (як архетип владних відносин, ієрархічності домінування, колективного відбору, конкурентоздатності), традиція (як стійке відтворення колись прийнятих соціальних рішень, усім відомий приклад – правовий прецедент), знання (архетип новітнього суспільства, що відображає основне його ціннісне спрямування, а також повагу до досвіду, а отже, супутньо і до віку, літніх людей) та інші [95, с. 42].

Таким чином, наведені вище, а також ті, що будуть наведені далі, факти свідчать про суттєве біологічне начало людини і тенденції його врахування при аналізі поведінки людських спільнот. Водночас, мова, очевидно, не йде про те, що вчинкам людини властиві виключно біологічні механізми. «Людина – це політична тварина», – писав Аристотель (див., наприклад, [96]). У життєдіяльності людей взаємодіють програми двох типів: біологічні (інстинкти самозбереження, харчування, статевий інстинкт, інстинктивна схильність до спілкування, вироблена як результат пристосування людських предків до стадного способу життя, тощо) та соціальні, котрі ніби добудовуються над біологічними у процесі становлення і розвитку людства (тому їх можна назвати надбіологічними програмами). Якщо перші передаються через спадковий генетичний код, то другі зберігаються і передаються у суспільстві в якості культурної традиції у процесі соціалізації індивідів, їх ідентифікації [97, с. 72; 98, с. 228]. Отже, мова йде про те, як виокремити, з одного боку, біологічні начала і вчинки людини, що визначаються, зокрема, згаданими вище 95 % тексту ДНК, що збігаються у людини і шимпанзе [79], а з іншого боку, чинники і вчинки, що властиві власне людині. Наприклад, якщо розглядати просте рівняння $X + Y = Z$, то якщо відомі два параметри, завжди можна визначити третій. Але якщо відомий результат Z, а параметри X (у нашому дослідженні – біологічна складова) та Y (суто людська, надбіологічна складова) невідомі обидві, то визначити кожний з них можна тільки маючи додаткові відомості, тим більше якщо має місце додатковий взаємний вплив X та Y. Питання визначення складової X вирішує етологія, на що звертає увагу переважна більшість дослідників, які прагнуть з'ясувати біологічну складову у поведінці людини [26, 41, 48, 51, 59, 60, 67, 74, 77, 85, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108 та ін.]. Зокрема, С. Рабінович, наголошуючи на необхідності вивчення етологічних аспектів людської поведінки [60, с. 216], в якості теоретичної бази для такого вивчення вказує роботу В.Р. Дольника [107].

Констатуємо, що вихідним пунктом соціогенезу є об'єднання тваринних предків людини, Ю.І. Семенов [59] вказує, що з усіх наук про роль тваринного світу у соціогенезі для нас найцікавіша є та, яка досліджує поведінку тварин у природних або близьких до природних умовах. Ця наука називається етологія. Вона виявила стимули і мотиви навічків тварин. Ними є біологічні інстинкти.

Етологічний підхід базується на припущенні, що у людини як виду наявний багатий генетичний багаж, який дістався нам від предків-приматів. Припущення про накопичення генетичного багажу є слушним з огляду на думку Д. Мак-Фарленда про те, що у процесі еволюції вищих тварин і людини нервова система розвивалася, головним чином, шляхом додавання нових механізмів, а не зміни старих [93, с. 176]. Цей багаж представлений, крім усього іншого, набором складних інстинктивних програм поведінки в різних ситуаціях. Важливо відзначити, що ці програми виникли в ході еволюції і, *будучи домінуючими до розуму, що виник значно пізніше*, можуть часто діяти окрім людської волі, всупереч нашим інтересам і не завжди усвідомлюються на раціональному рівні [74]. «Немає жодного сумніву, що систематичне вивчення фонду природжених реакцій тварини надзвичайно буде сприяти розумінню нас самих і розвитку в нас здатності до особистого самоврядування», – писав великий російський фізіолог, Нобелівський лауреат І.П. Павлов [109, с. 240].

У роботі [51] наголошується на таких найбільш біологічно важливих напрямках сучасної біології як етологія (особливо соціальна етологія) і соціобіологія. Спрошено етологія визначається як область біології, яка відає поведінкою живих організмів. Поведінка визначається як спосіб відповіді організму на стимул ззовні. Поведінка будь-якої тварини адаптована (пристосована) до її способу життя. Периферична та центральна нервова система сприймають і переробляють інформацію, внесену зовнішніми стимулами, і запускають реакції організму, які ми спостерігаємо як поведінку. Етологія досягла значних успіхів в останні роки, спираючись на класичні дослідження Нобелівських лауреатів К. Фріша, К. Лоренца і Н. Тінбергена. Етологічна школа К. Лоренца з самого початку приділяла значну увагу соціальним взаємодіям між індивідами. Лоренц зумів показати, як еволюція формує ланцюжки соціальних зв'язків, так що послдовність дій одного індивіда координується з відповідними діями іншого (інших). Популярність робіт Лоренца посилювала інтерес до ритуальних сигналами домінування і підпорядкування, які регулюють багато соціальних взаємодій у хребетних тварин. Етологічний підхід, який спочатку застосовувався до хребетних тварин і деяких безхребетних (наприклад, членистоногих, молосків, голкошкірих), був поступово поширений по еволюційних сходах: «вниз», у бік більш примітивних форм живого (етологія найпростіших і навіть бактерій), і «вгору», на вид *Homo sapiens*, що має очевидне біологічне значення. Формується етологія людини як дослідження людських взаємодій у повсякденному житті і крос-культурний аналіз поведінкових тенденцій, їх безпосередніх механізмів. Крос-культурний (англ. cross-culture) аналіз заснований на зіставленні поведінки у представників різних культур людського суспільства з переважною увагою до тих, що збігаються або є дуже подібними у всіх культур. Одним з основних завдань етології людини є виявлення генетично детермінованих поведінкових актів.

«Етологія, – пише В.Р. Дольник [79], – наука про інстинктивну (природжену, що має в основі генетичні програми) поведінку тварин. Етологи навчилися розпізнавати ці програми і простежувати їх перетворення у процесах еволюції. Етологи дізнаються про загальну генетичну основу зовні не дуже схожих форм поведінки тварин, подібно до того, як порівняльні анатоми знаходять спільне між передньою кінцівкою будь-якого хребетної тварини – плавцем риби, крилом птаха, рукою людини. Етологи знають, що для досягнення однієї і тієї ж мети у тварини є не одна програма, а цілий набір різних варіантів, багато з яких виникли в різний час. Програми поведінки спрацьовують у відповідь на особливий сигнальний стимул, ознаки якого закладені в програму. Сила етології – в знанні поведінки величезного числа різних видів тварин. Людина для етології – один з видів: багато особливостей його поведінки, що здаються іншим унікальними або загадовими, не виглядають такими, якщо знаєш цілий букет схожих чи споріднених зразків поведінки інших видів».

У дисертаційній роботі [105] презентуються такі принципи порівняльної етології тварини і людини:

- мотиви та типи поведінки тварин (як агресивної, і альтруїстичної) мають істотні схожості з моделями людської поведінки, про що свідчать спостереження і висновки спеціальної галузі етологічного знання – когнітивної етології;
- при постановці та вирішенні проблеми антропогенезу незаперечною перевагою етологічного підходу є уніфікованість методів опису і оцінки поведінки тварин і приматів (включаючи людину), що дозволяє адекватно кваліфікувати вузлові параметри поведінкової подібності та відмінності.

А.В. Вязовский [74] зазначає, що останнім часом все більшого поширення отримав етологічний підхід до аналізу поведінки не тільки окремих особистостей

або груп людей, а й соціальних процесів, що відбуваються всередині тієї чи іншої країни. Етологічний метод передбачає пошук і опис природних (біологічних) механізмів, що лежать в основі того чи іншого соціокультурного явища. Етологічний підхід особливо ефективний при аналізі явищ, які властиві не одній нації, а багатьом – в цьому випадку легше виявляти загальні причини, що породжують ці явища.

Задля об'єктивності слід зазначити, що існує думка (наприклад, В.С. Фридман [110]) щодо відсутності інстинктів у людини, більше того, – навіть і у вищих приматів. Зокрема, В.С. Фридман [110] вважає, що головним засобом регуляції соціальної структури груп приматів (у меншій мірі – інших вищих ссавців) замість загальновидових сигналів служить соціальна дія кожного окремого індивіда, зацікавленого у стабільності сформованої структури групи або, навпаки, у вигідних для себе змінах цієї структури. Загальновидові експресії або вокалізації, які зазвичай претендують на роль демонстрацій – потенційних сигналів, у вищих приматів практично завжди неспецифічні.

Водночас, ця позиція не відповідає на запитання – а якщо «уявлення» кожного окремого індивіда про стабільність групи і свій інтерес у цій групі різні, як повинні узгоджуватися ці інтереси і **як ці уявлення взагалі виникають**. Зокрема, Ч. Дарвін, розмірковуючи про інстинкти, звертав увагу на дії тварин, для виконання яких від нас самих потрібен досвід і які виконуються тваринами, особливо дуже молодими, без досвіду, або виконуються однаково багатьма особинами без знання з їх боку мети, з якою вони проводяться (цит. за [111]). Підхід щодо пріоритету індивідуальних уявлень суперечить викладеним вище позиціям про біосоціальні спільності як цілісні структури із загальною програмою поведінки. Але головне – це **заперечення інстинктів, як і їх абсолютизація, є крайністю**. Насправді програми поведінки, створені природним відбором, визначають не абсолютний спосіб поведінки, а межі її модифікації під впливом оточуючого середовища. Ще у 1950-і рр., у дискусії з порівняльними психологами К. Лоренц стверджував, що «у тілі або в поведінці будь-якого організму немає абсолютно нічого, що не залежить від зовнішнього середовища і певною мірою не схильне до модифікації завдяки оточенню... Те, що успадковується, – не сама ознака, але межі її модифікованості» (цит. за [112]). Дослідження показують, що «повністю вроджені» форми поведінки відсутні. Успадковується тільки «болванка» інстинкту – якась невизначена дія в певному напрямку (убік партнера – потенційного джерела ключових подразників, що запускають інстинктивний акт). Далі йдуть «шліфовка» і «відточування» інстинкту в актах вживання у взаємодії з «потрібним» соціальним компаньоном, в процесі якої рухи знаходять видоспецифічну форму, а тварина все точніше орієнтується по «пусковим» сигналам ззовні, все краще виділяє сигнали з різноманітня оточення і т.д. Навіть у нижчих хребетних природне оточення тварини – така ж обов'язкова умова розвитку інстинкту, як його генетично детермінована основа. У вищих хребетних, у птахів і ссавців розвиток інстинктивних форм поведінки прямо вимагає соціальних впливів для «доведення» відповідної поведінки до дефінітивної форми і працездатного стану. Без досвіду вживання інстинкту в специфічній соціальній ситуації, накопичення історії «проб і помилок» запуску інстинктивного акту «дозрівання» форми останнього або не відбувається зовсім (птахи і ссавці), або «дозрілий» інстинкт вживається занадто неспецифічно і неточно, щоб бути ефективним [112]. Зазначені міркування означають, з одного боку, що оточення може корегувати поведінку, запрограмовану в інстинктах, але таке корегування має свої межі, а без відповідних зовнішніх впливів результати такого корегування слабшають або зникають. В цьому сенсі на варто звернути увагу висновок дисертаційного дослідження [113] про те, що соціальне всередині людини є лише відносно стійким і присутнє у ній переважно на функціональному рівні.

Людські інстинкти – щось на зразок постійно включеного автопілота в повітряному лайнері: з одного боку – повітряне судно підпорядковується своєму пілотові, з іншого – пілот їм командує не завжди. Іноді він навіть безтурботно спить в польоті. Більше того – навіть при безсонному і активному екіпажі автоматика постійно втручається в управління – допомагаючи, а іноді і заважаючи екіпажу [77].

В контексті обмеження можливостей корегування природного в людині кандидат філософських наук І.А. Шмерліна звертає увагу на феномен утопії – нежиттєздатності штучно виведених соціальних форм. Чому людина – активна, цілеспрямована, творча, розумна істота – не в змозі влітати у життя розробленим їм ідеальні проекти гармонійних взаємин? Чому вперта матерія соціального буття не хоче укладатися у ці форми? Відповідь давно сформульована ліберальним дискурсом епохи: раціонально сконструйовані утопічні проекти соціального життєстрою не органічні людській природі, і вона «не пропускає» їх у життя. Тобто людська природа є те природне середовище, яке відбирає життєздатні форми соціального життя [114]. Нам не дано утворювати із себе що завгодно, ми обмежені у виборі форм взаємин нашим генетичним багажем. Зокрема, соціалістичні утопії мислителі конструювали з глибокої давнини неодноразово, і всі вони на папері виглядали гладко. Однак спроби їх реалізувати в будь-якій формі терпіли невдачу, провалюючись в ярі вроджених програм поведінки [107, с. 237].

З цього приводу цікаво розглянути такий експеримент з мавпами [107, с. 236]: мавп навчили, хитаючи певний час важіль, заробляти жетон, на який можна в автоматі отримати те, що виставлено за склом. Група відразу розшарувалася: одні заробляли жетон, інші жебракували біля автомату, **а доміняти грабували**, причому швидко зметикували, що віднімати жетони, які можна зберігати за шокою, вигідніше, ніж куплені трудівником продукти. Трудівники спочатку розпалися на два типи: одні працювали в запас і копили жетони, витрачаючи їх економно, а інші як зароблять жетон, так відразу і проїдають. Через деякий час трудівники-накопичувачі, яких грабували домінянти, зневірилися і теж стали працювати рівно на один жетон і тут же його витрачати. Отже, генетично обумовлені програми фактично стають на заваді реалізації соціалістичних утопій.

В принципі, генетична обумовленість багатьох сторін людської поведінки цілком загально визнана і вивчається в рамках багатьох академічних дисциплін, наприклад, психогенетики, за якими читаються курси у вищих навчальних закладах, і є офіційно затверджені підручники [77, 115]. Значною мірою сумніви щодо наявності інстинктів у вищих тварин та людини зняті сучасними дослідженнями в зв'язку поведінки людини, яка вважається інстинктивною, та струмами парасимпатичної частини нервової системи, які поляризують нервову систему і в цілому психіку. Даний механізм визначено на основі 19.000 документальних матеріалів прямих внутрішніх досліджень нервової системи людини, виконаних 167 дослідниками [116, 117]. Вказані дослідження дозволяють стверджувати **про наявність матеріальних носіїв інстинктів** у вигляді струмів парасимпатичної частини нервової системи, які зосереджуються у певних нервових центрах в залежності від виду інстинкту. Зокрема, важливі для цілей нашого дослідження стадний та соціальний інстинкти пов'язані з грудним (серцевим) нервовим центром. При цьому встановлення конкретного матеріального носія стадного і соціального інстинкту спростовує твердження про відсутність таких інстинктів і про просте зведення цих інстинктів до індивідуальних інстинктів особин [80, с. 99-103]. «Індивід у натовпі здобуває, завдяки тільки чисельності, усвідомлення нездоланної сили, і це усвідомлення дозволяє йому піддатися таким інстинктам, яким він ніколи не дає волю, коли він буває один» [118, с. 586]. З іншого боку, навіть твердження про відсутність стадного і соціального інстинкту не спростовує основної умови соціальності у тварин і людини – обумовленість їх поведінки біологічними програмами.

Чинники інстинктивної поведінки широко використовуються в рекламі. Особливо йдеться про використання зображень жіночого тіла та дитячих образів, навіть коли об'єкт реклами безпосередньо не пов'язаний з цими образами. Характерними прикладами такого підходу є рекламний календар Білоруського металургійного заводу [119] з рекламою металопродукції на фоні жіночих образів, а також реклама автомобілів дитиною за кермом [120] (фото вище – з сайтів [119, 120]).

Так, про привабливість зображень жіночого тіла у рекламі спеціалісти у цій галузі знали давно [121-123]. Перший відомий рекламний плакат (1491 р.) містить зображення жіночого тіла [121, 122]. Продовження використання таких зображень притаманне не тільки сучасному періоду, як вважається, вільних звичаїв, але й більш пуританським радянським часам, про що свідчать рекламні плакати косметичних засобів радянського періоду [121]:

В роботі [124] зазначається, що використання такої реклами передбачає, що чоловік, *за своєю природою*, обов'язково зверне увагу на гарну жінку, а якщо жінка дуже красива, то чоловічий погляд затримається настільки, наскільки дозволить час і ситуація [124, с. 54]. Використання в рекламі напівоголеного жіночого тіла чи інших знаків нібито доступності високопривабливої самки ґрунтується на тому, що споглядання «високоякісного», нехай і гіпотетичного, статевого партнера, викликає приємні емоції безвідносно до ділової компоненті інформації. Цю приємність споживач неусвідомлено поширює на рекламований товар і може схилитися до вибору, хоча, можливо, і помилкового, саме цього товару [77].

Аналогічно і відносно дитячих образів. Як зазначається у дисертаційному дослідженні [125], образ дитини в рекламі обумовлює ефект сприйняття потенційним споживачем рекламованої продукції або послуги як потрібної, необхідної. У дорослих проявляється позитивне, з ознаками активного вербального і невербального компонента, відношення як дії, спрямованої на дітей. Дитина у сприйнятті дорослого виступає як самоцінність, як інтегративне утворення, *яке складається з репродуктивного інстинкту*, потреби в турботі про потомство, бажання мати соціальну представленість у своїх дітях. Генетично, історично, культурологічно, релігійно обумовлене добре ставлення батьків до дітей і до їх запитів. Дитина – рекламний агент в телерекламі товарів і є для їх батьків каталізатором в прагненні придбати товар.

Реклама товарів з використанням образу дитини, насамперед, спрямована на почуття матері. Це природно, що будь-яка нормальна жінка при вигляді немовляти відчуває особливе почуття *на рівні материнського інстинкту* [126].

Доктор біологічних наук О.В. Марков [127] повідомляє про інші науково встановлені факти, що свідчать про те, що навіть самі «вищі» вияви нашої психіки, такі як мораль, мають цілком матеріальну основу, що відповідні психологічні механізми виникли в результаті біологічної еволюції. Хоча, звичайно, не можна заперечувати роль виховання і культурного успадкування. За допомогою білізнецового аналізу та інших методів було нещодавно показано, що в значній мірі від генів, а не від виховання, залежать, наприклад, такі наші якості, як довірливість, подяка, схильність до кооперації, «прагнення до рівності» (егалітаризм), красномовство, почуття гумору і навіть частково політичні погляди.

У дисертаційній роботі [26] проведено комплексне дослідження антропологічного виміру насильства, що було маніфестоване в рамках філософсько-антропологічного підходу до даного феномену. Показано, що теоретичною базою даної маніфестації є вивчений етологами (насамперед К. Лоренцом) процес ритуалізації, який полягає у трансформації тваринами інстинкту агресії в міжособовий зв'язок. Антропологічні сліди процесу ритуалізації були розвинені в роботах Р. Жірара. Продемонстровано, що всередині теорії Р. Жірара функції ритуалу в житті громади ідентичні тим, які ритуал виконує у тварин: зниження рівня насильства та створення спільноти.

Отже, справджуються слова К. Лоренца, який вказував, що «якщо ми знаходимо у будь-якого виду тварин яку-небудь схожість з соціальною поведінкою людини і ці схожі риси мають значення для виживання тварин, то вони цінні й для людини. Іншими словами, при всій значимості специфіки поведінки людини будь-яке соціальне явище може бути виправдане і названо цінним, якщо щось подібне зустрічається у світі тварин» (цит. за [105]). Як писав Н. Тінберген, «наукове розуміння нашої агресивної поведінки, що веде до її контролю, можливо, найактуальніше завдання, перед яким сьогодні стоїть людство. Ці результати поведінки починають загрожувати самому виживанню нашого виду і, ще гірше, всьому життю на Землі» [108, р. 1411].

На важливе значення біологічних програм, що лежать в основі людської поведінки, вказували також українські дослідники С.П. Рабінович [60], С.С. Сливка [61, 62]. Люди сьогодні генетично схильні до певних типів поведінки тому, що останні максимально підвищували пристосованість їх предків у багатьох попередніх поколіннях [128].

Визначаючи біологічні інстинкти стимулами і мотивами поведінки тварин та людей, дослідники-етологи виходять із визначення інстинкту як сукупності вроджених складних реакцій (актів поведінки) організму, які притаманні в тій чи іншій мірі всім особинам даного виду і запускаються в майже незмінній (фіксованій) формі у відповідь на зовнішні або внутрішні подразники – сигнальні ознаки [77]. За Н. Тінбергеном [129], інстинкт – це ієрархічно організований нервовий механізм, який відповідає на певні імпульси повністю скоординованими, життєво важливими і властивими виду рухами.

Цікаво зазначити, що такі визначення інстинкту у певній мірі співзвучні із уявленнями про емоції (імпульси) як чинники поведінки людини відповідно до психологічної теорії держави і права Л.Й. Петражицького [130], хоча сам Л.Й. Петражицький унікальним використанням поняття «інстинкти». Водночас, до класу імпульсів або емоцій він відносив всі явища *людської і тваринної* психіки, які відіграють також у житті *тварин і людини роль головних і керівних психічних факторів пристосування до умов життя*. Деякі емоції мають тенденцію викликати певну, специфічну, до них спеціально природою приурочену поведінку, взагалі певні системи фізіологічних і психічних процесів. У загальному вигляді спеціальні імпульси мають тенденцію перетворювати організм (індивідуальний психофізичний апарат, взагалі придатний для здійснення багатьох і дуже різних дій) на час в апарат, *спеціально пристосований до виконання певної біологічної функції* і діючий в цьому напрямку, тобто викликати відповідні рухи (скорочення м'язів) і незліченні допоміжні фізіологічні і психічні (інтелектуальні, вольові та чуттєві) процеси. У нижчих тварин акції спеціальних імпульсів відрізняються взагалі більш суворою і точною зумовленістю і незмінністю, ніж у вищих тварин; акції людських спеціальних емоцій відрізняються взагалі більшою свободою і мінливістю, ніж акції спеціальних емоцій інших вищих тварин. В одних і тих же тварин акції одних емоцій більш машиноподібні, акції інших більш гнучкі й вільні. Деякі спеціальні людські емоції мають настільки вільний і мінливий характер, що їх зумовленість полягає лише в зумовленості загального напрямку поведінки.

Отже, емоції (імпульси), за Л.Й. Петражицьким [130], як і інстинкти, за уявленнями етологів [77 та ін.], визначають запуск певних біологічних програм у певних умовах, які діють не тільки і навіть не стільки строго механічно (машиноподібно), але визначають напрямки і межі поведінки. Таким чином, вказані біологічні програми, як їх не визначай (чи-то інстинкти, чи-то емоції, чи-то імпульси), створюють підґрунтя для психологічно-правової поведінки людини, на що звертали увагу, зокрема, М. Мосс, К. Леві-Строс, А. Гелен, Х. Плеснер [131, с. 20].

Для системного дослідження етологічних аспектів поведінки тварин і людини в роботі [77] запропонована класифікація інстинктів і виділені наступні їх групи: індивідуальні вітальні («інстинкт самозбереження»; за П.М. Рабіновичем [70, с. 134-135] вважаються основними (базовими), як зазначено вище); репродуктивні (статеві, батьківські); соціальні; адаптації до еволюційного середовища існування; комунікативні (міміка і жести, невербальна звукова комунікація, лінгвістичний). Зазначені поведінкові програми спонукають живу істоту до тих чи інших дій, які слугують якомога більш тривалому еволюційному процвітанню його генів. Зрозуміло, мова не йде і не може йти про свідоме прагнення до еволюційного процвітанню; – але до процвітанню як фактичної мети. Видів, які колись відхилилися від цієї мети – неважливо, з яких причин – зараз просто немає серед нас. Звичайно, відповідні поведінкові програми реалізуються до тих пір, доки не зустрічають супротив середовища чи інших програм особин даного виду чи інших видів, а також якщо сприятливими для виживання не стануть інші програми.

Проблема соціальності живих істот, у тому числі вищих тварин, предлюдей та людини, розглядалася вище. Доведено, що це є спільна закономірність щодо всіх живих істот. В.Р. Дольник [79] спеціально підкреслює, що найближчі предки людини і вона сама еволюціонували під сильним контролем групової форми природного відбору, коли змагаються і перемагають не стільки особини, скільки групи. А відтак, у тій чи іншій мірі реалізуються поведінкові програми, притаманні інстинктам соціальності. Головна особливість такої поведінки – спонукання особини до тих чи інших миттєвих особистих жертв в ім'я «вищих» цілей. Соціальні інстинкти, як мало які інші, слугують вирішенню довгострокових завдань процвітанню виду (точніше – його генофонду). Всі ці інстинкти зазвичай активні одночасно – звичайно, в різних пропорціях і поєднаннях, і суб'єктивно, як правило, сприймаються як якість «цілісне відчуття» потягу особистості до інших людей [77].

Видається очевидним, що якщо мова йде про системи, у даному випадку, біосоціальні, то зрозуміло, що елементи цих систем діють не кожен сам по собі, а взаємодіють між собою, координуючи свою поведінку. «Структура соціальної системи не зводиться до простої сукупності її елементів або частин, а являє собою специфічну взаємодію між ними. Саме з такої взаємодії і виникають цілісні властивості системи, які відсутні у її елементів» [132]. Наприклад, об'єднання травоядних у великі стада дуже часто припускає лише мінімальну скоординованість: у них навіть не завжди є лідер. Тим не менш, навіть таке, швидше механічне об'єднання, дозволяє вже якось захищати від хижаків молодняк, та й не тільки його. Ефективність консолідації різко зростає, якщо її учасники якось узгоджують свою діяльність, наприклад – практикують поділ праці при вирішенні спільних завдань [77].

Переконавшись у всезагальній дії принципів соціальності і консолідації на підставі біологічних програм, необхідно дослідити типи такої консолідації. У роботі [77] визначено 4 види такої консолідації: вертикальна (ВК), горизонтальна (ГК), конформна (КК) і споріднена (СК). При цьому провідну роль грають вертикальна та горизонтальна консолідації. Дві інші є окремими випадками двох названих першими і мають допоміжний характер, що буде частково розглянуто нижче.

Варто, звичайно, зауважити, що практично неможливо у конкретних групах вказати вид консолідації у чистому вигляді. У будь-якій групі так чи інакше працюють інстинкти конформної і спорідненої консолідації; навіть у різко «вертикальний» групі майже завжди є хоча б невелика горизонтальна компонента, в чітко «горизонтальний» – вертикальна; і так далі. У побудові всіх видів груп, особливо – вертикальних, відіграє важливу роль також і інстинкт самозбереження. Однак, тим не менш, у тваринному світі найбільш яскраво виражена вертикальна консолідація. Зазначений вище генетичний багаж передає потяг до вертикальної консолідації і людським спільнотам.

Вертикальна, вона ж – ієрархічна консолідація – найбільш розповсюджений – у часі, в просторі і у біосфері – вид консолідації груп [77]. Як правило, ієрархія є структурно важливим компонентом життєдіяльності будь-якої організації [67]. Навіть горизонтальна соціальна організація не означає повної відсутності ієрархічних відносин [133, 134]. Їх мета – встановлення внутрішнього порядку для забезпечення нормального функціонування системи. Однак у ієрархічних відносин є зворотна сторона. Ці відносини є асиметричними – в силу цього принципу одні керують і домінують, інші підкоряються вказівкам і виконують їх. Консолідованість у таких структурах досягається підпорядкуванням більшої частини групи одній особині або вузькій їх групі. Під підпорядкуванням розуміється істотно – аж до повного, обмеження свободи рішень і вчинків основної частини групи; поведінка групи стає детермінованою волею осіб (особин), які її очолюють і свобода дій яких стає практично безмежною (домінування). Виходячи з цього очевидно, що ієрархія завжди містить у собі приховане протиріччя: вона необхідна для цілісності системи, але вона і детермінує ролі її окремих компонентів [67, 77].

Інстинкт вертикальної консолідації спонукає соціальні істоти, у тому числі і людей, вибудовуватися у структури з різко вираженою нерівноправністю особин (індивідів), що входять до цієї структури. Ця нерівноправність не вичерпується нерівністю у доступі до матеріальних благ; більш важливою нерівністю є нерівність суб'єктивної цінності індивідів, що включає цінність трудових зусиль і навіть самого життя. Важливо відзначити, що блага, якими користується, наприклад, вождь племені, або ватажок банди, чи «пахан» в тюремній камері, при чисто вертикальній консолідації відображають лише особисті бійцівські якості останнього, але не його корисність для групи. Інше можливо лише в горизонтально-консолідованих структурах [135].

Горизонтальна консолідація, це консолідація, яка базується на так званому «реципрокному» (взаємовигідному, або взаємодіючому) альтруїзмі. Цей термін запропонований Р. Тріверсом у 1971-му році в рамках відповідної теорії; за минулі 40 років явище непогано досліджено. Реципрокний альтруїзм припускає якусь відповідну послугу або плату (звичайно в інший час і навіть іншим індивідом) за альтруїстичний вчинок; втім, реальні відносини в ГК-групі набагато складніше. Реципрокний альтруїзм – це база горизонтальної консолідації [77].

Важлива перевага ГК-групи полягає в найбільш повному розкритті корисних для групи здібностей її членів, які у ВК-групах підпорядковані (або навіть пригнічені) в ім'я інтересів домінанта. Іншими словами, у ВК-групі процвітають особини, корисні особисто домінанту, в ГК – корисні всій групі в цілому. Однак, ГК найбільшою мірою вразлива для зловживань і шахрайства [77].

Врахування проблеми корисності означає, що ГК не передбачає рівності і не припускає прагнення до нього. Але припускає, що нерівність буде адекватно відображати спільну користь кожного, а не особисті бійцівські якості, які у ВК. Сказане недосяжно без постійної і реалістичної оцінки корисності кожного кожним; причому оцінку по досить неформалізованим і у загальному випадку багатофакторним критеріям реальної користі. Головний критерій вертикальної консолідації – ранг особини – набагато однозначне і простіше – як в оцінці, так і в запам'ятовуванні [77]. Крім того, побудова коаліцій – вельми довгострокова поведінкова стратегія, набагато більш важка в реалізації і менш надійна в сенсі результату [135].

З урахуванням викладеного, горизонтальна консолідація, будучи в своїй основі інстинктивною, тим не менше, можлива лише у досить «інтелектуальних» видів.

Аналіз властивостей відповідно ВК та ГК-груп дозволяє вважати, що вертикальна (ієрархічна) консолідація є прообразом і моделлю необмеженої влади – аж до авторитаризму та тоталітаризму. Цієї позиції притримується багато вчених [51, 67, 74, 79, 77, 107 та ін.]. Наприклад, А.В. Вязовский [74] пише: «Сильна особиста влада (диктатура), концентрація владних повноважень у руках вузької групи осіб, близьких до диктатора, – всі ці явища належать до інстинкту створення ієрархій. У всіх соціальних тварин, які живуть у групі (стаді, зграї і т.п.), існує вроджена потреба організовуватися в піраміду, де існують лідери (домінанти) і особини, що підкоряються домінантам (субдомінанти). За створення і правильне функціонування подібної піраміди відповідальний інстинкт домінування-підпорядкування». В.Р. Дольник [107, с. 232] зазначає: «У історика і етолога протилежне сприйняття потужних автократичних і тоталітарних держав минулого і сьогодення. Для історика ці багатоступінчасті ієрархічні структури – це досягнення розуму, блискучої організації, геніальних царів і полководців. Вони підносяться над організацією інших племен і народів, як єгипетські піраміди над барханами піску. Для етолога – це примітивні самостворювані структури, які просто розрослися до гігантських розмірів. Їх побудували не генії, а «пахани». Самозбірки геометрично досконалих структур бувають і в неживій природі. Кожен міг спостерігати, як у насиченому розчині самозбираються красиві кристали. Хто не милувався химерною формою сніжинок, що утворюються з парів води в повітрі? У води є кілька варіантів (програм) самозбірки, і в залежності від зовнішніх умов утворюються різні сніжинки. В силу інстинктивних програм люди самозбираються в ієрархічні піраміди, це майже так само неминує, як утворення кристалів. Якщо буде задіяний весь ряд ієрархічних програм, люди можуть утворити величезну за масштабами, але примітивну по влаштуванню структуру супідрядності – авторитарну імперію. Ця структура зовсім не обов'язково найвигідніша для кожної людини і всіх разом чи найбільш ефективна і правильна з того, що люди могли б створити. Це всього лише найпростіше. З етологічної точки зору, утворити автократичну державу – це не піднятися на вершину, що вимагає вірою спрямованих зусиль, а скотитися у воронку, для чого можна або взагалі зусиль не застосовувати, або застосовувати їх невірною». Крім того, створення чисто вертикальних ієрархічних структур вимагає мінімуму витрат енергії та мінімуму інтелектуальності, що у кінцевому підсумку співпадає, оскільки, як буде показано нижче, інтелектуальна діяльність – самий ресурсомісткий вид діяльності. Тому створення вертикальних ієрархічних структур може бути вигідно у короткостроковій перспективі, хоча буде не вигідним у довгостроковому аспекті.

До цієї ж групи закономірностей щодо тенденцій до самостворення ВК-структур можна віднести [58, 134] і так званий «залізний закон олігархії», запропонований Р. Міхельсом. Суть закону полягає у тому, що будь-яка форма соціальної організації, незалежно від її первісної демократичності або автократичності, неминує вироджується у владу небагатьох обраних – олігархію (окремий приклад – номенклатура) [136-138]. У середовищі французьких робітників виникла приказка: «Якщо обрали, значить, пропав» [136, с. 544]. Р. Міхельс називає ряд причин виникнення олігархічних тенденцій у формальних організаціях. По-перше, вони мають ієрархічну структуру, в якій влада здійснюється зверху вниз. По-друге, керівники мають дуже багато переваг перед співробітниками: доступ до інформації; володіння кращими політичними навичками і досвідом; контроль за адміністративними ресурсами, включаючи зв'язок, приміщення і грошові кошти, тощо. По-третє, прості члени організації не зацікавлені в прийнятті на себе відповідальності, яка пов'язана з керівною посадою, і з байдужістю ставляться до проблем організації (на нашу думку, це якраз і відповідає мінімізації своїх матеріальних, інтелектуальних та душевних витрат). «Існування вертикальних зв'язків породжує свою форму субординації і психології підпорядкування», – зазначає О.М. Бандурка [139, с. 87].

Доктор біологічних наук, професор О.В. Баєва у роботі, присвяченій дослідженню біологічних основ влади й лідерства [103], безпосередньо пов'язує генотипи домінантів у тваринному середовищі, з одного боку, і лідерів у людських спільнотах. Важливість для керівника такої риси, як домінантність, добре відома спеціалістам у сфері психології менеджменту. Домінантність (дослівно – панування, перевага, вплив) – риса особистості, що складається в здатності і потреби впливати на інших людей і підкоряти їх своїй волі. Вона є основою для реалізації головного механізму регулювання управлінської діяльності – механізму владних відносин у ній [140]. А.В. Карпов [140] повідомляє, що за даними Р. Стогдилла [141], які є узагальненням даних більш ніж 3.500 досліджень, при наявності досить жорстких домінантних відносин керівника і підлеглих останні реалізують свій «робочий потенціал» на 60-65 %. Домінантність є передумовою авторитарного стилю керівництва. Зокрема, автор роботи [142, с. 201; 143, с. 201], характеризуючи сучасний політика, зазначає, що це людина, яка прагне отримати владу, хоче керувати іншими та впливати на їх життя, *насолджуючись усвідомленням своєї могутності*.

З іншого боку, горизонтальні структури, які створюються і оцінюються особинами на горизонтальному рівні, без участі або з мінімальною участю домінанта, ми вважаємо прообразом і моделлю демократичної організації і громадянського суспільства. Як зазначається у дисертаційному дослідженні [144], громадянське суспільство – це спосіб раціоналізації буття людини, в якому втілюється дораціональне прагнення людини до субстанціальності свого буття в соціально-організованому вигляді. Водночас, взаємодія вертикальної та горизонтальної консолідації можуть давати позитивний синергетичний ефект: сполучення ієрархічної структури державного управління і мережної структури громадянського суспільства є принциповим питанням державного управління [145, с. 57].

Вертикальна консолідація вперше була науково досліджена норвезьким вченим Шйелдруппом-Еббе в 1922 році на прикладі курей, хоча фактично існування ВК було очевидно для всіх більш-менш спостережливих людей споконвіку [77]. Ієрархія проявляється при годуванні. Першою класу їжу альфа-курка, бета-курка – другою і т. д., причому порушення порядку клонування (наприклад, спроба курки нижнього рангу клонувати зерна раніше курки більш високого рангу) присікаються клювом в голову або у тупі порушення ієрархії [146].

Спостереження за тваринами показали, що при формуванні групи відбувається з'ясування стосунків між усіма істотами. Тварини конфліктують за право доступу до годівниці, до самок, більш зручні місця та з інших причин. З часом виявляється ранг кожної, і спільнота структурується. З цього часу інтенсивність конфліктів різко зменшується, структура групи стає стабільною. Кожен знає своє місце в ієрархії групи та, як правило, поступається більш високоранговим особинам [67]. *Один індивід (вождь) стає тираном*, що пригнічує всіх інших. Хтось підпорядковується тільки йому. «Третій номер» пригнічує всіх, крім двох вищих осіб, і т. д. [45]. Іноді буває 4-7 і більше рангів [147]. Таке ранжування становить модель майбутньої соціальної стратифікації – розподілу суспільства на соціальні шари.

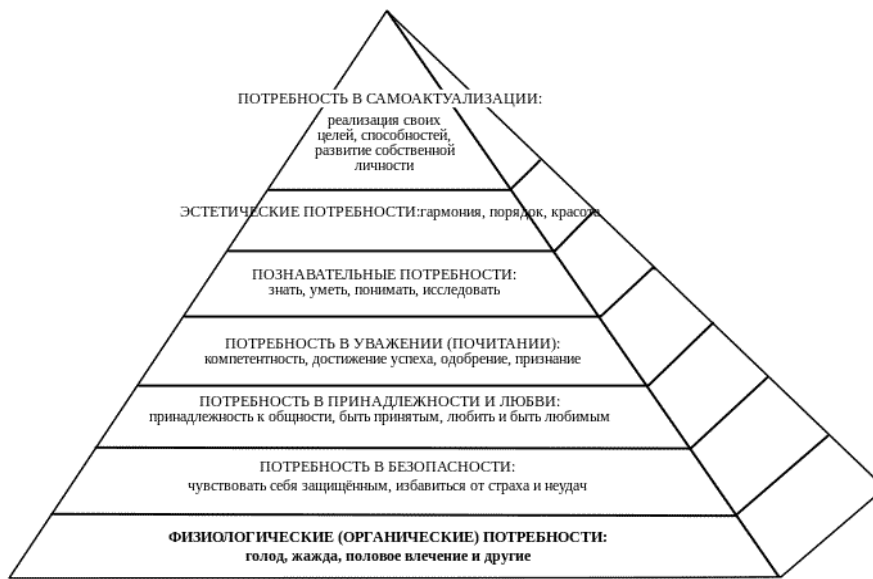
Роль вожака у стаді величезна і непоко́ра тварин волі вожака незмінно карається і необов'язково самим вожаком, роль ката може в стаді мавп виконувати й інший самець стоїть нижче рангом [148]. Такий ієрархічний порядок відомий практично у всіх соціобіологічних спільнот. Зокрема, Н. Тинберген [45] вказує на поширення цього порядку у різних птахів, риб і ссавців. У роботі [90] вказується на поширення цього явища і у комах. Але найбільше значення для цілей даного дослідження є вивчення закономірностей функціонування ієрархічних структур в стадах мавп як безпосередніх попередників людських спільнот, що буде розглянуто нижче.

Важливо підкреслити, що встановлення відносин домінування-підпорядкування здійснюється не лише за рахунок зусиль майбутнього домінанта, а й за рахунок «згоди» майбутніх підлеглих. Це відзеркалюється двома модулями поведінки у межах програми вертикальної консолідації – модуль самоствердження та модуль умиротворення. При цьому ці модулі проявляються у різних особин по-різному: у одних переважає модуль самоствердження (і це – майбутні лідери), у інших – модуль умиротворення (і це – майбутні підлегли). Як зазначається у роботі [77], саме модуль умиротворення забезпечує стійкість ієрархічних структур. Цей факт неодноразово і вірно підмічався мислителями: «тиранів роблять раби».

Дослідження свідчать про те, що особин з лідерськими якостями – явна меншість – наприклад, у роботі [90] називається частка таких особин не більше 18–20 %. І це є зрозумілим, оскільки інше було б неекономічним – між великою кількістю потенційних лідерів постійно б тривали суперечки. На це звертає увагу і В.П. Шейнов [115, с. 41], роблячи, правда, з цього висновок, що схильність до лідерства генетично не обумовлена. Однак при цьому зазначений автор проявляє непослідовність і погоджується, що схильність до підпорядкування обумовлена генетично [115, с. 30, 41]. Водночас, ця суперечність вирішується тим, що схильних до лідерства – меншість.

Згадані автори роботи [77] вважають, що модуль умиротворення базується на інстинкті самозбереження, – адже у короткостроковій перспективі безпечніше ухилитися від боротьби і погодитися на підпорядкування, ніж боротися за лідерство заради «світлого майбутнього». Модуль умиротворення спонукає до повної лояльності та самовідданої підтримки переможця, навіть якщо його об'єктивна перевага в силі невелика, відповідна «подяка» за підтримку часто або зовсім відсутня, або вельми символічна, а вся його внутрішньогрупова діяльність націлена на благо лише самого себе. Виникає ситуація позитивного зворотного зв'язку: незначну перевагу в силі тягне лояльність якоїсь частини групи, яка консолідує свої зусилля, підтримуючи переможця, чим багаторазово збільшує його, переможця, силові можливості. Ці збільшені силові можливості роблять все більш безнадійною персональну боротьбу з цим переможцем, і ще більш збільшують число практикуючих (добровільно чи не дуже) умиротворення членів групи. Зрештою, домінант виявляється практично всесильним (в межах групи, звичайно), що відкриває йому можливість безмежної її експлуатації – навіть, можливо, на шкоду групі як цілому. Тим не менш, навіть самий пригноблений член групи небезпідставно вважає продовження політики лояльності і покірності більш виграншою стратегією, ніж вираження невдоволення: вона дає перевагу (непідсилення тиску) практично гарантовано, тут і зараз. Вираз же невдоволення вкрай небезпечний різким посиленням репресій і навіть загрозою життя, і може дати ефект лише тоді, коли бажаних висловити невдоволення буде більше, ніж бажаних висловити лояльність, і вони будуть при цьому досить консолідовані і сильні. Але консолідація на ґрунті спільних цілей – стратегія, що потребує значно більшої довгостроковості мислення, ніж стратегія умиротворення. Адже для цього потрібно ризикнути миттєвим відносним благополуччям, в розрахунок на не дуже ймовірний (і тим більш не гарантований) майбутній ефект. Для груп з переважаючим короткостроковим мисленням горизонтальна консолідація може бути абсолютно недосяжною; і саме тому вертикально-консолідовані структури настільки поширені і стійкі.

О. Баєва [103] вважає, що поділ особин одного виду на домінантних і підпорядкованих також забезпечує виду еволюційну стабільність, підвищуючи загальну пристосованість популяції. Залежно від змін зовнішнього середовища виживають або тварини з активним типом поведінки, або навпаки – особини, які обирають пасивний тип пристосування. Наприклад, до неконтрольованих і невизначених ситуацій краще пристосовуються тварини з пасивною, а не з активною стратегією поведінки. Тобто у такій ситуації краще зачати́тися в тихому містечку і не робити зайвих рухів, можливо пронесе.

Р. Френкін [149, с. 54], ґрунтуючись на діаграмі ієрархії людських потреб по Абрахаму Маслоу, стверджує, що потреби у безпеці є більш значущими для людини, ніж потреби у самоствердженні (див. малюнок нижче). Отже, при інших рівних умовах, умиротворення проявляється з більшою вірогідністю, ніж самоствердження.

В окремих випадках можливі такі прояви умиротворення, як любов, повага й довіра до ієрархів, бажання їх наслідувати. Такі емоції можуть бути вироблені відбором тільки тоді, коли ієрарх виявляється істинно корисним для групи. Однак у рамках суто вертикальної структури ієрарх бути корисним групі аж ніяк не зобов'язаний; такі якості виробляє тільки горизонтальність відносин [77].

Як було зазначено раніше, необхідно більш докладно розглянути дію даних закономірностей у стадах мавп. Так, Ю.І. Семенов, який, як зазначалося вище, веде старт антропогенезу (становлення *Homo sapiens*) від людиноподібних мавп і тому докладно аналізує їх поведінку як предтечу поведінки людей [59, 80], зазначає, що система домінування у мавп досягає вершини свого розвитку, проявляється у своїй класичній формі [80, с. 98]. Система домінування визначає всю структуру будь-якого об'єднання мавп. Поведінка будь-якої тварини, що входить до складу об'єднання, залежить від її місця в системі відносин домінування [80, с. 98; 150, р. 232-239, 313; 151, р. 96-97; 152, с. 206-207, 221]. Якщо в клітку з кількома тваринами подається їжа, то домінуюча тварина забирає все. Слабкі, як правило, навіть не намагаються наблизитися до їжі, – всяка така спроба присікається сильною. Остання відбирає їжу у слабкої, витягуючи її навіть з захисних кишень. Якщо в об'єднанні кілька яскраво домінуючих тварин, **то слабкі буквально голодують**. Вони отримують можливість нормально харчуватися лише коли їжі більш ніж достатньо [150, р. 234-235].

Зі спостереженнями [150] повністю узгоджуються дані, що наводяться в роботі І.А. Тіх (цит. за [80, с. 98]). При годуванні групи мавп, вказує вона, жодна тварина не ризикує доторкнутися до їжі, поки домінуюча тварина не насититься і не захопотить підлеглу до цього своєю поведінкою. Слідом за вожаком (або разом з ним, якщо останній дозволяє) їдять найсильніші після нього тварини. Найслабкіші отримують доступ до їжі, коли основна частина групи покидає місце годівлі. У найгіршому становищі перебувають підлітки і старі тварини. Велике число аналогічних фактів наводиться і в роботі Н.Ю. Войтоніс [152].

Розглянемо, наприклад, взаємини між тваринами в лісових спільнотах павіан – гамадрілів. Група побудована за принципом суворой лінійної ієрархії, на вершині якої – вожа́к. Самка в стадії найбільшої статевої привабливості часто займає місце відразу за вожаком. Вожак в своєму стаді – повелитель і законодавець. Він пильно стежить за порядком у стаді і припиняє будь-які порушення сформованих правил. Для цього не завжди вдається до сили і гострих зубів. Досить йому строго поглянути на забіяк – і ті відразу вгамовуються. У великому стаді гамадрілів вожак може правити тривалий час. Тільки йому належить право карати й милувати всіх інших. Найсуворішої ієрархії у стаді гамадрілів дотримуються всі його члени. Влада вожака поширюється навіть на прийом їжі. Досягнувши

вершини влади, павіан не полегшує собі життя. Йому весь час здається, що в стаді немає належного порядку. Сидячи на підвищенні, він грізно хмурить брови то на одну мавпу, то на іншу. Час від часу доводиться загрожувати кулаком, стукати себе в груди, скалити зуби, підликувати то одного, то іншого самця і примушувати прийняти одну з поз підпорядкування; опустити голову, впасти ниць, встати в принизливий для самця позу [51, 79, 148, 153] (фото з сайту [153]).

Жорстка ієрархія спостерігається у спільнот хануманів. Водносини у таких спільнотах між самцями досить жорсткі, і нерідко виникають бійки за лідерство. Більш того, при зміні лідера групи новий вождя не тільки виганяє інших самців, але й вбиває дитинчат. Це не безплідна жорстокість, а результат прагнення нового лідера збільшити таким чином кількість залишених ним самим нащадків. У них поширено викрадання дитинчат однієї групи самками іншої групи. Викрадені піддаються такому сильному стресу, що іноді навіть гинуть [148, 154].

У найбільших людиноподібних мавп – горил, а також у макак існує суворя субординація, порядок і дисципліна. Постійні вожаки груп володіють необмеженою владою. У горил вищий ранг належить найстаршому самцю з сивою спиною. Інші самці – а їх небагато і вони значно молодше – утворюють між собою просту ієрархічну супідрядність. Дружніх союзів між ними немає, і колективно протистояти ієрарху вони не можуть. Щоб затвердити свій авторитет або відлякати прибульців, вождя виконує страхітливий «танець»: б'є себе в груди; ламаючи суччя, продаєється крізь чагарник; розмахує руками, ніби відганяючи геть усе, що трапляється на його шляху. Ця ритуальна поведінка звичай являє собою не більш ніж загрозу: навіть розбурханий самець майже завжди утримується від справжнього нападу. Сивий самець постійно нагадує про свій ранг, змушуючи підлеглих поступатися йому їжею, зручними місцями, надавати інші знаки пошани. Домінант обмежується у своїй зазрозі відповідною мімікою і жестом. Іноді вождя, прийнявши позу загрози, підходить до особи, що провинилася. Та тут же приймає позу підпорядкування, а домінант у відповідь поплескує її по спині, зображуючи ритуальне покарання [51, 79, 153, 155].

У шимпанзе таке панування проявляється слабше. Вождя управляє групою за допомогою простих жестів і звуків. Якщо хтось з мавп порушує порядок, вождя достатньо лише поглянути на бешкетника, і той відразу кориться. Відомо, що в умовах вольєрів шимпанзе схильні створювати жорсткі ієрархії, хоча для них більш характерний м'яко-егалітарний соціальний устрій «на волі». У лісових співтовариствах шимпанзе самці, старші в стадній ієрархії, мають переваги в завоюванні прихильності самок, але досить благодушно ставляться до своїх молодих суперників. Саме у шимпанзе виявляється тенденція до виникнення кооперативних горизонтальних відносин [78, 79, 153]. Впровадження такої поведінки як інтелектуально місткої кореспондується з найвищим, порівняно з іншими видами мавп, розвитком головного мозку та розумової діяльності шимпанзе [156].

В.Р. Дольник [107] відмічає таку форму конформної (по відношенню до вожака) поведінки мавпачих особин, як завжди активні виступи особин на стороні домінанта, якщо він переможе. Покараний особини вони не співчують, а, навпаки, теж намагаються її принизити, показують на неї, кричать, плюють, кидають у неї каміння і кал. Тільки в силу такої вродженої реакції один тиран може пригнічувати величезну кількість людей, серед яких багато мільйонів і розумніше його, і сильніше, і мужніше [107, с. 188]. Ієрархії стадних мавп ніколи не діляться з самцями тим, що здобули самі, своєю працею. Вони роздають забране в інших, причому те, що виявилось непотрібним самим. При кочовому способі життя все, що не зміг зжерти і заховати за шку, доводиться або кидати, або «розподіляти». Обдаровують «шісток» і самих принижених жабраків, часто по кілька разів вручаючи і тут же відбираючи подачку. Ця процедура – не турбота про ближнього, а ще один спосіб дати іншим відчуття своєї ієрархічної переваги. Етологи здійснили з мавпами багато дослідів з цього питання. Ось один з них. Якщо навчити павіанів, що містяться в загоні, користуватися скринькою, що закривається, вони відразу розуміють, як зручно в ній зберігати пожитки. Тепер, якщо тільки домінант надати скриню, він почне лише збирати відібране добро, нічого не роздаючи. Якщо всі отримають по скрині – домінант всі скрині концентрує у себе [107, с. 235-236].

Водночас, позиції вожака можуть і похитнутися, оскільки і інші самці періодично намагаються перехопити «владу». Позиції вожака та її збереження багато у чому залежать від його сили і впевненості, які постійно перевіряються іншими самцями. Положення вожака зграї не дається навично. Рано чи пізно, можливо, після того, як вождя ослабне від постійних спроб повалити його, більш потужний самець стане на чолі зграї [157]. Отже, «боротьба за владу» притаманна і долюдським спільнотам.

Зіставляючи вроджені програми поведінки, які проявляються у людини, з поведінкою стадних приматів, ми можемо в загальних рисах реконструювати побудову стада у предків людини. Безсумнівно, що в основі своєї воно мало чоловічу ієрархію. Ієрархічна піраміда самців формувалася, у першу чергу, за віком. Всередині кожної вікової групи самці боролися за свій ієрархічний ранг як поодинокі, так і об'єднуючись в хиткі союзи. Якщо союз виходив досить міцним, він намагався повалити самців більш високого рівня у піраміді. При удачі союз пробивався на вершину, і виникала геронтократія. Якщо на вершину проривався один видатний по агресивності самець – утворювалася автократія. Автократя оточували «шістки» – особи з невисокими особистими можливостями, але послужливі, підступні та жорстокі. Ієрархії весь час пригнічували субдомінантів. Ті негайно переадресовували агресію підлеглим, вони, в свою чергу, тим, хто нижче, і так до дна піраміди. Стадо, особливо його пригнічена частина, підтримувало вождя, коли ті карали кого-небудь, особливо субдомінанта. Самки брали участь в колективному осуду і розправах. Вожаки, в разі необхідності, нацьковували «дно» піраміди на небезпечних для влади самців. У стаді діяли принципи, описувані словами: «де суд, там і розправа» і «ієрарх завжди правий» [79]. На думку проф. Д.Л. Бродяньського [78], така реконструкція суспільних відносин людей нижньої і середньої палеоліту цілком прийнятна: збіг соціальної структури шимпанзе зі структурою родових обшин робить правомірним висновок, що і проміжній структури суспільства за мільйони років не мінялися [78, с. 24]. «В організації свого життя люди не винайшли нічого нового», – констатує В. Лимарев [148]. Таким чином, ми бачимо, що в первісному стаді предків людини не могло бути й тіні рівноправності. «Первісний комунізм» – вигадка кабінетних вчених минулого століття. Проф. Д.Л. Бродяньський [78, с. 43] також критично оцінює «ідеалізоване уявлення про гармонійне суспільство первісного комунізму». В даний час все більше авторів критично ставляться до уявлень про «доброго дикуна» і «ідеальний первісний комунізм».

Так, ще у 1986 р. акад. Ю.В. Бромлей [158] писав «Уявлення про те, що за відсутності формалізованої влади в первісному суспільстві панувала анархія, безнадійно застаріли. У первісності малися строгі системи норм, що регулювали взаємини між людьми і до певної міри стимулювали ті чи інші їхні вчинки». Пріоритетна роль у первісному людському стаді належала вождю (вожаку), що володів елементами владарювання [23].

Така нерівність безпосередньо впливала і на можливості тих чи інших особин задовольняти свої вітальні потреби. Так, на думку Ю.І. Семенова [59, 80], «якщо навіть у хижаків, що харчуються тільки м'ясом, не всі члени об'єднання обов'язково після кожного полювання отримували м'ясо, тим більше це було можливо у предкодей... Швидше за все, у кожному випадку видобуток розподілявся між частиною членів об'єднання, хоча, можливо, і значною. **Завжди частку видобутку отримували домінуючі тварини.** Що ж стосується підлеглих, то в кожному конкретному випадку вони могли її отримати, а могли не отримати. Навряд чи можуть бути сумніви в існуванні нерівності в розмірах отримуваних часткою. **Домінуючі тварини отримували краці і більш шматки, підлеглі-гірші і менші.** Розподіл м'яса між членами стада визначався як уже існуючою ієрархією, так і тими змінами у співвідношенні сил, які вносила кожна конкретна ситуація». В іншій своїй роботі, [159], Ю.І. Семенов зазначає, що у стаді предкодей відносини між статями в якійсь мірі регулювалися системою домінування. Домінуючі самці мали переважний доступ до самок. Підлеглі в більшості випадків навіть і не намагалися конкурувати з ними.

Спростовуючи «ідеалізоване уявлення про гармонійне суспільство первісного комунізму», проф. Д.Л. Бродяньський [78, с. 43] звертається до свідчень антропологів і, зокрема, вказує, що в австралійській громаді лайка, плітки, бійки були повсякденно. Постійно висіла загроза отримати списом удар в спину: за порушення священних приписів предків і норм екзогамії, за підозрою в злобливому чаклунстві, в помсту за вбивство родича. У більшій, але не абсолютній безпеці були жінки і діти.

Данський етнограф А. Фальк-Ренне, спеціаліст по Океанії, так описує відношення остров'ян о. Таїті з вождями у первісних суспільствах (цит. за [160, с. 139-140]): «Острів Таїті часів 1790 р. був поділений на володіння різних вождів; кожен вождя мав владу над своєю долиною, що простягалася від узбережжя до гористих, незаселених внутрішніх районів острова. Умови життя остров'ян аж ніяк не відповідали тій іділічній обстановці, в якій європейські автори тих часів зазвичай прагнули зобразити будь примітивне суспільство. Вожді володіли необмеженою владою над своїми підданими, а придворний етикет на деяких островах був настільки суворий, що, якщо відвідувач, який прийшов на аудієнцію, у зверненні до полінейського вождя вживав не належні випадку слова, йому тут же могли розтрощити голову. Простий тайтянин при зустрічі з вождем повинен був оголяти верхню частину тіла; особам нижчого стану не дозволялося перебувати на одному рівні зі знаттю... Влада вождів передавалася у спадщину. Вважалося, що вони ведуть своє походження від богів, що нагородили їх маною – священної силою... Інтереси двірних правителів обмежувалися війнами і розвагами. Оскільки не існувало ні судових інстанцій, ні поліції, вождям при нападі на селища сусідньої долини доводилося вирішувати міжусобиці зі зброєю в руках. На долю представників нижчого стану падала вся чорна робота».

Відбувалися і жорстокі міжгрупові конфлікти. О.В. Марков [161] повідомляє, що конфлікти в палеоліті були вельми кровопролитними: від 5 до 30 % всіх смертей, мабуть, приходилося на такі конфлікти. В. Лимарев [148] так писав з цього приводу: «Коли є велика кількість їжі – рід стає численним. Але настають голодні роки, і рід змушений вторгтися на чужі території і тоді війна: кривава і нещадна. При зіткненні родів кам'яні сокири і списи чоловіків були звернені проти чоловіків з іншого роду. Билися до останнього воїна. Якщо хтось із чоловіків не витримав напруження бою і намагався втекти, його наздоганяли і вбивали свої жінки, бо боягузтво і лешкодущість каралося смертю. Рід бився за своє існування, як єдине ціле, один організм і гинув рід весь без залишку. При поразці пораниених чоловіків добивали суперників. Жінки умертвляли своїх дітей і кінчали життя самогубством. Ніхто не чекав милості від переможців; якщо переможений, чіпляючись за життя,

просив пощади, то його все одно вбивали, оскільки зайвий рот не потрібен був переможцям».

Водночас, з точки зору наступного виживання, війна шкодила і переможцям, оскільки вони несли великі втрати життів членів спільноти і у наступному не могли належним чином виловити їжу. Отже, природний відбір «допомагає» вижити тим популяціям, які якимось чином уникали зіткнень, а значить і втрат. Тому «домовлятися» було більш перспективною формою поведінки, ніж воювати.

Викладене також свідчить про те, що влада існує у додержавний період (та навіть у долюдський період) і необов'язково безпосередньо пов'язана із державою. Тобто влада та ієрархічна система побудови суспільства досталась людині у спадок від її предків – тварин. Крім того, ряд правил поведінки, які були обов'язковими для усіх особин, також мають долюдське походження (підкорення вожаку, участь у розподілі праці, турбота про потомство тощо).

Уявлення про генетико-психологічні підгрунтя домінування-підпорядкування знову ж таки кореспондується з визначенням природи державної влади у психологічній теорії держави і права Л.І. Петражицького [130]. Верховна влада в державі належить тим істотам, щодо яких вона приписується народною правовою психікою. У теократичних державах вона належить божествам; фактичне управління здійснюється тут жерцями чи іншими намісниками божества. У світських державах вона належить окремим особам, монархам або колективним установам, наприклад, верховним радам, парламентам. Якщо для юридичної дійсності (обов'язковості) розпоряджень суб'єкта верховної влади не потрібно нічого згоди, то це – самодержавна влада, в іншому випадку – не самодержавна і називається обмеженою.

Водночас, ми вважаємо за необхідне відзначити, що фактично наявна влада та її приписування народною правовою психікою можуть відрізнятися. Мірою цього неспівпадіння є рівень легітимності влади. Легітимна влада оцінюється людьми, які її визнають, як правомірна та справедлива. Легітимність означає також наявність у влади авторитету, відповідність цієї влади основним ціннісним орієнтаціям більшості громадян. Саме в легітимності відображається ставлення громади до влади, легітимність можна визначити як стан влади, коли вона визнається більшістю народу законною і справедливою [162-164].

Разом із тим, наукові дослідження, спостереження за біосоціальними системами, історичний досвід свідчать про те, що ВК-системи є стійкими тільки у відносно короткостроковій перспективі, що залежить також від наявності/відсутності внутрішніх протиріч та зовнішніх впливів, тобто в умовах відносної стабільності. Про це свідчать також і розроблені математичні моделі ієрархічних систем [140, 160, 165]. Водночас, у процесі антропогенезу виникли внутрішньогрупові і зовнішньогрупові чинники, які сприяли включенню і повільному впровадженню механізмів горизонтальної консолідації (ГК). Вище вже зазначалося, що ГК приносить переваги тільки у довгостроковій перспективі, а крім того, вимагає великого інтелектуального навантаження на учасників такої консолідації. Обставини антропогенезу створили умови щодо включення програм горизонтальної консолідації. Фактично нижче буде показано, що крім становлення виробництва, історія антропогенезу – це історія становлення у людських суспільствах механізмів горизонтальної консолідації (ГК), подолання свавілля влади (вождів) та встановлення системи демократичних взаємовідносин.

Серед біосоціальних чинників проявлення та закріплення форм поведінки, що відповідають відноsinам горизонтальної консолідації, варто виділити такі.

1. «Свавілья» домінантів не завжди «заохочується» природним відбором. Так, неодноразові жорсткі обмеження у доступу до їжі чи до самки можуть призвести до загибелі або розпаду групи. У такому випадку домінант буде автоматично «покараний»; його гени, що сприяють такій поведінці, можуть бути видалені з генофонду популяції. Одночасно з більшою вірогідністю можна говорити про усунення з генофонду популяції генів рядових членів групи, які допустили таку поведінку домінанта – адже їх більше. Взаємін з не меншою вірогідністю повинні переважати гени довгострокової поведінки, тобто фактично – високих ментальних здібностей [77]. Врешті решт програми послаблення домінування (вертикальної поведінки) і підсилення горизонтальної поведінки набувають переваг у ході природного відбору, що супроводжується розвитком головного мозку і розумової діяльності [156]. Очевидно, не випадково саме у шимпанзе, як вже зазначено вище, виявляється тенденція до виникнення кооперативних горизонтальних відносин [78, 79, 153]. І, очевидно, саме тому шимпанзе представляються найбільш підходящою, як це також зазначалося вище, моделлю існування співтовариств у мавпячих предків людини [76].

На думку Ю.І. Семенова [59], такі закономірності особливо яскраво виявлялися на етапі освоєння людиною виготовлення знарядь праці. Так, виготовлення більш досконалих знарядь передбачало ускладнення центральної нервової системи, насамперед головного мозку, здатність до більш тонких і точних рухів, але аж ніяк не розвиток мускулатури. Володіння великою фізичною силою не тільки сприяло, скільки перешкоджало виготовленню більш досконалих знарядь. В результаті індивіди, більш здібні до виготовлення знарядь, за критерієм фізичної сили мали не лише не більше, а навпаки, менше шансів отримати високий статус (а тому вижити і залишити потомство), ніж особини, менш здатні до цього. Однак доступ до м'яса залежав від становища індивіда в системі домінування, яка існувала в стаді, що знижувало шанси на виживання ефективного виробника знарядь. Для прогресу ж було необхідно, щоб у індивідів, що володіють великими здібностями до виробничої діяльності, з'явилось, принаймні, не менше шансів отримати м'ясо, ніж у будь-яких інших членів об'єднання. А для цього потрібно одне – такий порядок, при якому всі дорослі члени об'єднання без винятку мали б рівний доступ до мисливської здобичі. Спільноти саме з цим порядком мали більше шансів перемогти у груповому природному відборі.

Водночас, доступ до м'яса всіх членів об'єднання і тим самим надання раніше підлеглим індивідам можливостей поряд з індивідами, що раніше домінували, отримати цей продукт, з неминучістю означали обмеження можливості останніх задовольнити свою потребу в ньому. Якщо раніше вони могли з'їсти всю здобич, то тепер на їм дісталася лише частина її. Це, звичайно, підривало домінування у сфері розподілу м'яса і сприяло доступу підлеглих членів об'єднання до цього продукту. Об'єднання, в яких це відбувалося, зберігалися і отримували можливість подальшого розвитку, а ті, в яких все залишалося як і раніше, зникли і випадали з еволюції [59].

Іншими словами, потреба забезпечення доступу до їжі всіх або більшості членів спільноти передбачало певне придушення харчового інстинкту у частини членів об'єднання, *причому самих рішучих і сильних*. Цілком зрозуміло, що силою, яка обмежує харчовий інстинкт особин, що раніше домінували, не могли бути підлеглі тварини – ні поодинокі, ні всі разом. Цією силою могли бути тільки всі члени об'єднання, включаючи і раніше домінуючих особин [59].

Детальну, а тим більш універсальну, картину розподілу м'яса у предлежній навряд чи коли-небудь вдасться намалювати, тим більше, що вона не могла бути однаковою в усіх об'єднаннях і всіх ситуаціях [59]. Як відзначають дослідники, в первісних соціальних організмах зазвичай одночасно діяло кілька різних систем розподілу продуктів. В один і той же час і всередині одного і того ж кола осіб одні продукти розподілялися по одним нормам, а інші – за іншими. В один і той же час одні й ті ж продукти розподілялися між одними особами за одним нормам, а між іншими – по іншим. І нарешті, у різний час і в різних умовах продукти могли розподілятися між одними і тими ж людьми за різними нормами. Іншими словами, в одному і тому ж конкретному первісному суспільстві норми розподілу могли бути різними в залежності від того, які саме продукти, між ким, в який час і в яких умовах розподілялися [4, с. 17].

Звичайно, могли бути випадки, коли всі члени стада отримували рівну або приблизно рівну частку вилову. Найбільш вірогідним це було тоді, коли їжі було обмаль, і переваги одних могли призвести до голоду інших. Наприклад, М. Салінз [46] вважає, що періодичне виникнення браку їжі могло викликати до життя сталу традицію поділу всередині локальної групи. Це найкраще пояснює табу, яке забороняє мисливцям їсти м'ясо дичини, добутої ними, або менш дієвий, але більш поширений припис розподіляти м'ясо деяких великих тварин між усіма, хто живе на стоянці – «мисливцях вбиває, інші люди їдять, говорять какагри».

Водночас, швидше за все, діяли більш складні правила розподілу їжі, які заперечували рівномірність розподілу. Наприклад, доктор історичних наук М.В. Козловська у дисертаційному дослідженні, спеціально присвяченому ролі харчування в еволюції й історії людини [166], стверджує, що різні харчові спеціалізації, пов'язані з походженням і індивідуальною соціальною роллю, побутують у всіх традиційних суспільствах, що дає вагомий підстави припускати, що подібні особливості були характерні і для дуже древніх суспільств. Той же М. Салінз [46] наводить наступне узагальнення розподілу їжі у спільнотах індіанців Південної Америки (Аргентина і Парагвай): (1) більша частина продуктів праці розподіляється між членами власного домогосподарства; (2) продукти не роздаються усім порівну; (3) рівному розподілу перешкоджають різні чинники: (а) відмінності в генеалогічних зв'язках, (б) відмінності в зобов'язаннях, які різні члени домогосподарства мають по відношенню до людей, що не входять у це домогосподарство; (с) ступінь стабільності резидентної моделі, (d) потреби тих, хто на утриманні, (е) матримоніальні розрахунки, (f) страх перед шаманами і (g) особливі харчові табу; (4) коли поєднуються такі фактори, як стабільне спільне проживання і близькі генеалогічні зв'язки, спостерігається вищий ступінь взаємообміну продуктами між відповідними сім'ями.

Отже, незалежно від того, які правила встановлені для розподілу їжі у кожному окремо взятому випадку, важливо наголосити, що саме у такій життєво важливій сфері встановлювалися перші правила, які обмежували свавілья вождів чи інших *«самих рішучих і сильних»* в інтересах спільноти у цілому. Автори підручника [167, с. 123-124] наголошують, що правила розподілу їжі були першими табу, які оберігали життєво важливі для існування роду правила колективного життя. Вимоги дотримуватися цих правил (табу) були вимогами усіх членів прасуспільства, разом узятих, до кожного його члену, взятому окремо. Вони були першими правилами, першою нормою людської поведінки. Підкреслимо ще раз, що це було нормою і відносно вождя щодо свавільного розпорядження їжею. А.І. Ковлер [25, с. 117] називає табу біолого-психологічною заборонною нормою.

Доречно зазначити, що відносна короткостроковість авторитарних режимів, як і авторитарних вождів, притаманна і державам, що характерно як у історичній ретроспективі, так і у новітній історії. Так, Б.О. Кістяківський у згаданій вище роботі [8, с. 474-475] (1906 рік) писав, що «держави, які тільки гнобили своїх підданих і завдавали їм тільки страждання, справді гинули... Ніколи держава не могла тривалий час існувати тільки насильством і гнобленням. Правда, в житті всіх держав були періоди, коли, здавалося, вся їх діяльність зосереджувалася на мучительстві по відношенню до своїх підданих. Але у життєздатних держав і у

прогресуючих народів ці періоди завжди були порівняно короткочасні». У новітній історії вважаються більш-менш успішними авторитарні моделі Сінгапуру, Тайваню і Чилі, і це доволі рідкісні винятки, хоча останнім часом і Чилі повернулося на шлях демократичного розвитку. Однак більш поширений негативний досвід авторитарних режимів: «програма морального оздоровлення суринамської нації» Дезі Баутерсе, «антиолігархічна» диктатура Хермана Буша у Болівії, «бірманський шлях до соціалізму» У Не Віна, «замбійський гуманізм» Кеннета Каунді, народний Алжир полковника Бумедьєна або «п'ять принципів» індонезійського вождя Сукарно. У всіх випадках слідував повний провал надій на сталий розвиток, часто щедро приправлений кров'ю [168].

2. Як зазначено вище, схеми горизонтальної консолідації закладені у генотипі тварин і людей з самого початку, але проявляються у різних умовах по-різному. Навіть у різко «вертикальній» групі майже завжди є хоча б невелика горизонтальна компонента, яка при відповідних умовах отримує певний розвиток. Так, А. Кестлер вважає, що кожен елемент системи (підсистема) схильний до подвійної тенденції – зберігати і стверджувати свою індивідуальність і функціонувати як інтегрована частина (існуючого або виникаючого) більшого цілого. Ця поляристічність між самостверджуючою (СА) та інтегративною (ІНТ) тенденціями невіддільна від концепції ієрархічного порядку і є універсальною характеристикою життя. СА-тенденції динамічно виражають цілісність підсистеми, а ІНТ-тенденції – її властивості як частини [169].

В.Р. Дольник [79] повідомляє, що у деяких видів суспільних тварин є особини, які ухиляються від ієрархічних сутичок. І не тому, що бояться. Просто для них це нібито не цікаво. Для багатьох людей ієрархічна боротьба теж нецікава. У них є інші цінності та інші способи самоствердження. Спостереження за шимпанзе в природній обстановці дозволили виявити особин з подібною поведінкою. Вони складаються у групі, не займаючи в ній ні самого високого, ні самого низького положення, і в крайньому випадку можуть дати відсіч агресії. Але зазвичай вони в ієрархічній сутичці не вилітуються, продовжуючи займатися своїми справами. Деякі навіть намагаються, і притому успішно, примирити тих, хто свариться, обіймаючи і того й іншого. Усередині групи шимпанзе багато значать симпатії, на основі яких виникають особливі дружні зв'язки, часом досить теплі і довготривалі. Виявляється, що з самцями, які не люблять постійно стверджувати свій ранг, можуть дружити ієрархічні самці, у тому числі й високого рангу. Значить, останні очікують стан свого друга в групі як гідний. Крім дружки «на рівних», у шимпанзе є заступницька дружба, коли старший і сильніший захищає більш молодого і слабкого, а той при цьому не поводить себе запобігливо. У них є й інші прояви альтруїстичної поведінки: наділення їжею, співпереживання чужих успіхів, невдач і страждань, взаємне навчання. Дорослі сестри спільно піклуються про дитинчат, старші дочки допомагають матері піклуватися про молодших братів і сестер.

Отже, у вищих тварин у межах ієрархічних структур можуть виникати горизонтальні відносини, які у змозі, при певних умовах, протистояти свавілля ієрарха (вождя). О.В. Олескін [51] також звертає увагу на феномен, характерний для приматів: особини можуть формувати коаліції, завдяки яким при певних умовах, хоча кожна з особин поодиночці слабкіше домінанта, разом вони можуть обмежити його владу і навіть повалити. Крім того, О.В. Олескін [51, 134] вважає створення горизонтальних коаліцій в середині ієрархічних структур моделлю багатоцентрових мережових структур, які знаменують зрушення від вертикальних бюрократій до горизонтальних корпорацій [170, с. 168]. Ці ж моделі знаходять своє віддзеркалення і в так званому публічному управлінні державними справами, яке (управління) заперечує ідеалізацію управління державою, побудованого на принципах бюрократії, ієрархічної організації, централізації та ґрунтується на принципах децентралізації та відкритості для зовнішніх впливів, намагаючись виміряти та оцінювати результати управління, зміни в організаційній культурі. Отже, головним у цих моделях є прагнення створити результативнішу й гнучкішу систему суспільного управління, спрямовану на громадянина, шляхом переходу від адміністрування до менеджменту [171, с. 11]. За європейським та американським досвідом, регуляторні повноваження держави також часто делегуються недержавним агентствам і установам, а також саморегулюваним організаціям [172-177 та ін.].

3. На відміну від вертикальних структур, де, як правило, є невелика кількість контактів (достатньо знати того, хто домінує над даною особою, та того, над ким безпосередньо домінує ця особина), у горизонтальних відносинах кількість контактів значно зростає, оскільки кожний член групи потенційно може контактувати з кожним. Для кількісної оцінки відповідних закономірностей часто використовується модель французького дослідника В.А. Грайкунаса (цит. за [140, гл. 3]), відповідно до якої кількість контактів у ГК-групі визначається за формулою:

$$K = n \left(2^{n-1} + n - 1 \right),$$

де n – кількість членів групи.

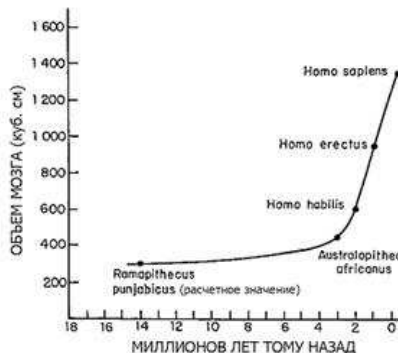
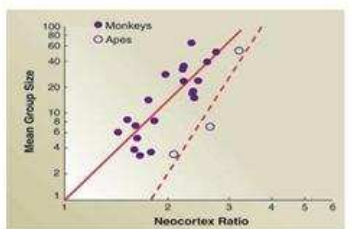
Підставляючи у формулу параметр n, отримуємо таку кількість можливих зв'язків у ГК-групі:

n	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
K	1	6	18	44	100	222	490	1080	2376	5210	11374	24708	53404	114870

Наведені розрахунки свідчать про те, що із збільшенням кількості членів ГК-групи кількість можливих зв'язків у групі збільшується, що вимагає для контролю цих зв'язків все більших інтелектуальних можливостей і витрат. Правда, заради справедливості слід зазначити, що деякі спеціалісти піддають цю модель певній критиці [178, гл. VІ]. Її недоліком вважається те, що вона враховує не тільки необхідність контролю відносно даної особини зі всіма іншими особинами у групі, але контроль зв'язків інших особин між собою (перехресний контроль), що не завжди є обов'язковим. Однак якісні властивості даної моделі правильно відображають відповідні закономірності, а саме горизонтальна кооперація вимагає більшого інтелектуального навантаження.

Дану проблему еволюція «вирішила» за рахунок збільшення розміру мозку у людини (див. малюнок внизу зліва [179, 180]). Головний мозок Номо надзвичайно збільшився протягом відносно короткого проміжку еволюційного часу. Три мільйони років тому обсяг черепа дорослого австралопітека становив 400-500 куб. см, що можна порівняти з обсягом черепа шимпанзе і горилю. Два мільйони років тому обсяг його передбачуваний нащадок людини прямоходяча (Номо erectus) мав мозок з обсягом вже близько 1000 куб. см. Протягом наступного мільйона років відбулося його збільшення до 1400-1700 куб. см у неандертальця і 900-2000 куб. см у сучасної людини розумної. Зростання інтелекту, який супроводжував це збільшення, було надзвичайно великим [179].

Кореляція между розвитием мозга (неокортекса) и размером коллектива

Одночасно слід звернути увагу на результати досліджень британського антрополога і еволюційного психолога й фахівця в галузі поведінки приматів, проф. Р. Данбара, який виявив у мавп позитивну кореляцію між розміром мозку і розміром соціальної групи (див. малюнок вище праворуч [127]; «mean group size» на малюнку означає розмір групи). Примати, на відміну від більшості стадних тварин, знають всіх своїх одноплемінників «в обличчя» і з кожним мають певні взаємовідносини. А особисті стосунки – це самий ресурсомісткий вид інтелектуальний

діяльності. В цьому сенсі не випадково дослідники віддають належне головному мозку мавп, який збільшувався і ускладнювався в усіх їх видів [156]. Отже, мозок людини (як і її біологічних предків – приматів) розвивався разом із встановленням горизонтальних відносин у групі і збільшенням кількості особин у групі, тобто, в цілому – разом із ускладненням соціальних зв'язків.

О.В. Марков [127] вказує на те, що **розвиток мозку і розумових здібностей у приматів нерозривно пов'язаний з суспільним способом життя**, з необхідністю передбачати чинники одноплемінників, маніпулювати ними, вчитися у них, а також оптимально поєднувати в своїй поведінці альтруїзм з егоїзмом, на що вказував ще Ч. Дарвін. Така точка зору більшості антропологів на сьогоднішній день. Ідея про те, що розум у приматів розвивався для ефективного пошуку фруктів або, скажімо, викопування їжі з важкодоступних місць («гіпотеза екологічного інтелекту»), зараз має мало прихильників. Вона не може пояснити, навіщо приматам такий великий мозок, якщо інші тварини (скажімо, білки) відмінно справляються зі схожими завданнями з видобутку прожитку, а мозок у них при цьому залишається маленьким.

А.І. Ковлер [25, с. 108] зазначає, що перехід від стада до праобщини був тривалим. Елементарна виробнича діяльність, з одного боку, та розвинені мислення і мова – з іншого, виникають з розривом приблизно в 1-1,5 млн. років. Антропологи застерігають від приписування виробничій діяльності з самого початку свідомого і вольового характеру. Іншими словами, соціальне начало, а саме організоване спільне життя автаркічного, тобто самодостатнього, спільнотою людських особин зароджується на більш пізніх стадіях елементарної виробничої діяльності архантропу, але все ж таки раніше завершення процесу антропогенезу.

Узагальнюючі ці позиції, слід дійти висновку, що виробнича діяльність як така стимулює відхід від переважання ВК-відносин і поширення ГК-відносин, а вже відносини, з одного боку, стимулюють розвиток інтелектуальної діяльності, а з іншого, заохочуються саме розвитком інтелектуальної діяльності.

Потрібно також підкреслити, що різке збільшення мозку тягне і різке зростання енерговитрат. На утримання мозку йде 60 % всієї енергії, використовуваної новонародженим немовлям. У дорослих витрати знижуються до 25 %, але і це непомірно багато в порівнянні з вищими мавпами (8 %). Отже, потрібно враховувати, що горизонтальні відносини коштують дорожче, ніж вертикальні, тому останні встановлюються простіше.

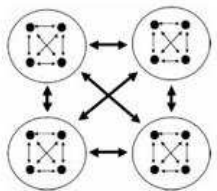
Водночас, розуміння ГК-відносин як комунікативних відносин дозволяють здійснити подальше поглиблення згаданого вище розуміння ГК-відносин як моделі громадянського суспільства. Як зазначається у дисертаційному дослідженні [144], на тлі кризи класичної метафізики і ствердження комунікативної платформи філософствування по-іншому розглядається проблема формування громадянського суспільства. Воно виглядає як певне комунікативне поле, що згуртовує різні групи і рухи громадян, здатних репрезентувати свої інтереси у сфері політики, видозмінюючи правові засади і впливаючи на прийняття рішень.

4. Важливість встановлення та вивчення горизонтальних відносин полягає також у тому, що вступаючи у горизонтальні відносини, особини роблять це не заради ієрарха чи наближених до нього, а заради спільноти у цілому чи інших особин. Таку поведінку прийнято називати альтруїзмом. Вище це поняття неодноразово згадувалося у контексті довгострокових програм поведінки особин з надією на її корисність у майбутньому. Форми альтруїстичної поведінки узагальнені О.В. Марковим [127] на схемі. Вважається [181, с. 185], що у процесі еволюції альтруїзм відіграє усе відчутнішу роль, і це є закономірним, оскільки еволюція призводить до підвищення «інтелектуалізації» поведінки.

Д. Мак-Фарленд [93, с. 125] зазначає, що альтруїстична поведінка певної особини (донора) вигідна для інших особин (реципієнтів), однак донору в даному випадку доводиться розплачуватися зниженням своєї пристосованості. За таких умов природний відбір або «пішов» би шляхом повного винищення таких особин, що призвело б до їх зникнення, або б

Эволюционные корни альтруизма и кооперации

- Родственный отбор (помогая родственникам, способствуешь распространению собственных генов)
- Реципрокный альтруизм (ты мне – я тебе)
- Непрямая реципрокность (совершая благородные поступки, повышаешь свою репутацию)
- Острая межгрупповая конкуренция – стимул для развития внутригрупповой кооперации

Модель «вложенного перетягивания каната». Члены группы соревнуются друг с другом за свою долю общественного пирога. Размер пирога, в свою очередь, зависит от успешности группы в соревновании с другими группами. В этой ситуации чем острее межгрупповая борьба, тем выгоднее становится кооперация и альтруизм внутри группы.

H. Kern Reeve, Bert Hölldobler. The emergence of a superorganism through intergroup competition // PNAS, 2007.

взаємний, двосторонній характер, йому надавався великий моральний сенс. По-друге, матеріальна сторона обміну – це лише одна з його сторін, опора для затвердження соціального стану, престижу: групи або індивіди, що вступають у матеріальний обмін, обмінюються також символами різних сфер суспільства – політичної, юридичної, естетичної. За наслідками своїх досліджень М. Мосс стверджує, що в архаїчних суспільствах обмін являє собою тотальний соціальний феномен, його об'єктами можуть бути не тільки товари або послуги, але і знаки статусу, належність індивіда до соціальної групи та ін. (цит. за [182, с. 229; 183, с. 229]).

М. Салінз [46] звернув увагу на співзвучність ідей М. Мосса і Т. Гоббса відносно подолання або зниження гостроти конфліктів шляхом укладання «суспільного договору». Водночас, вказує М. Салінз, М. Мосс вважав, що первісна угода не вела безпосередньо до становлення влади або навіть до об'єднання; шукати підтверджені теорії суспільного договору в народжуваних інститутах вождств означало б занадто буквально її інтерпретувати. Примітивний аналог суспільного договору, – вважає М. Мосс, – не держава, а дар. Дар – це примітивний шлях досягнення миру, миру, який в цивілізованому суспільстві забезпечується Державою. Там, де з традиційної точки зору договір був формою політичного обміну, Мосс бачив обмін як форму політичного договору. Дар – це союз, солідарність, спільність, коротше кажучи, мир, найбільша чеснота... [46, с. 159].

Відповідно до теорії економічної антропології Б. Малиновського, поглибленій К. Поланьї, М. Салінзом [46], Ю.І. Семеновим [68, 184] та ін., відносини реципрокності заклали підвалини первісної економіки. Ці відносини були першим способом координації економічної поведінки – вони зародилися на початкових стадіях історії людства [183, с. 230-231]. Е. Уілсон [179] вважає, що найпершою системною формою обміну у ранніх людських суспільствах був обмін м'ясом, здобутим чоловіками, на рослину їжу, зібрану жінками. У підручнику з історії світової економіки [185, с. 16-23] зародження дарообміну відноситься до періоду середнього і пізнього палеоліту. Отже, якщо там не було, враховуючи, що реципрокні відносини були притаманні ще приматам [179], слід прийти до висновку, що ці відносини супроводжували людство протягом всього періоду антропогенезу і зберігалися пізніше, після неолітичної революції [183, с. 231]. Так, у тому ж підручнику [185, с. 16-23] зародження так званої престижної економіки, яка певним чином потіснила дарообмін, відноситься до періоду неоліту (5.000-2.000 рр. до н.е.). Водночас, за даними С.Ю. Барсукової [186, с. 295-314], відносини дарообміну і досі (публ. роботи – 2007 р.) використовуються російськими домогосподарствами.

Реципрокність – це рух предмета обміну на засадах взаємності між суб'єктами, що належать до симетричних груп. При цьому надання якого блага не має на увазі обов'язкового негайного відповідного руху благ, тобто фактично відносини реципрокності означають періодичний обмін дарами. Гарантом здійснення угод є звичаї [183, с. 229]. М.М. Крадін [67] прямо зазначає, що реципрокність – це перерозподіл продукту *по горизонталі*.

Реципрокність – обмін дарами на неринковій основі. Але безкоштовність ця вельми лукава. Адже у відповідь очікується зустрічна допомога, щонайменше, з'являється моральне право на її очікування. Терміни відповідного дару, як правило, не обмовляються, а форма відповідного ходу майже завжди довільна. Виділяються наступні види реципрокності [46, с. 177-179; 183, с. 230]:

– генералізована реципрокність – такі передачі предметів, які припускають альтруїстичність, в їх рамках надається допомога і, якщо є можливість і необхідність, слідує допомога у відповідь. У цьому випадку матеріальна сторона взаємодії пригнічується соціальною: суворий облік несплачених боргів не може вестися відкрито і, як правило, вони списуються з рахунків. Це не означає, що передача речей в такій формі зовсім не створює зворотних зобов'язань. Просто ці зобов'язання не обумовлюються ні в часовому, ні в кількісному, ні в якісному відношеннях. Отримання предмету накладає нечіткі зобов'язання проявити зустрічну реципрокність, коли це буде потрібно дарувальнику і/або коли з'явиться така можливість у отримувача (обдарованого);

– збалансована реципрокність – означає безпосередній обмін еквівалентними цінностями без відстрочки або з відстрочкою у межах досить короткого часового періоду. При строгому балансі повернення традиційно еквівалентне отриманій речі і не допускає відстрочки. Строго збалансована реципрокність, одночасний обмін однотипними предметами в рівній кількості – не просто змодельована, але етнографічно зафіксована ситуація при деяких матримоніальних взаємодіях, дружніх договорах і мирних угодах Збалансована реципрокність має менш персоналіфікований характер, ніж генералізована. Відносини в її рамках носять більш економічний характер, оскільки сторони, що вступають у взаємодію, є носіями далеких один від одного економічних і соціальних інтересів. У цих умовах матеріальна сторона передач є не менш важливою, ніж соціальна: ведеться більш-менш суворий облік речей, які надані та які повинні бути відшкодовані протягом досить короткого періоду. Збалансована реципрокність, зазначає М. Салінз [46], має увазі бажання віддати що-небудь в обмін на отриману річ. У цьому, як здається, і полягає забезпечувана нею дієвість суспільного договору;

– негативна реципрокність – це спроба безкарно отримати що-небудь, нічого не віддаючи взамін, спроба безоплатного отримання певних благ; до неї відносяться такі форми привласнення і передачі, які здійснюються заради чисто утилітарних вигод. Її економічна сутність виражена в бартері, учасники якого вступають у взаємодію як носії протилежних інтересів, і кожен з них прагне досягти максимальної вигоди за рахунок іншого (фактично цю форму вже можна віднести до ринкового обміну).

У згаданому вище підручнику [185, с. 16-23] повідомляється про такий різновид «дарообміну», як «німий обмін»: члени однієї громади залишали свої дари в обумовленому місці і уходили, тоді приходили жителі іншої громади, оглядали цінності, і в тому випадку, якщо були задоволені, забирали їх із собою. Якщо ж дари їх не влаштували, вони залишали їх недоторканими, і перша громада змушена була давати нові подарунки. Потім ролі громад змінювалися.

Основною метою існування реципрокного обміну є встановлення або підтвердження соціальних зв'язків індивідів або груп (на горизонтальні зв'язки між одночасно існуючими соціоісторичними організаціями, – вказує Ю.І. Семенов [187]; такі зв'язки завжди існують і існують, якщо не між усіма, то, принаймні, між сусідніми організаціями). Зокрема, відносини реципрокності, встановлюючи або підтверджуючи соціальні зв'язки індивідів або груп, формуючи систему звичаїв, призводять до встановлення такої мережі соціальних зв'язків, які роблять військові зіткнення винятковим явищем і знижують витрати на підтримку військового потенціалу. Ця альтернатива – застосування сили або обмінні відносини – добре представлена в працях антропологів, як це описано вище.

Крім того, реципрокні відносини виконують функцію страхування в екстремальних ситуаціях. В умовах первісної економіки поряд з недовикористанням ресурсів значна частина домогосподарств хронічно не справляється з забезпеченням свого власного існування в рамках традиційних норм. Ця ситуація вимагає страхування від голоду неуспішних економічних суб'єктів для забезпечення фізичного виживання соціуму в цілому. В умовах відсутності органів централізованого розподілу ресурсів і нерозвиненості технологій, що забезпечують довготривале зберігання їжі, періодично влаштовуються роздачі, які грали роль саме такого страхування [183, с. 231-232].

Зв'язок шляхом дарообміну встановлюється, як правило, не за взаємною попередньою угодою сторін, а за ініціативою однієї з них, яка пропонує іншій стороні дар. Прийняття дарунка означає встановлення зв'язку. В якості дару може виступити річ, яка потрібна одержувачу. Однак він приймає дар і в тому випадку, якщо річ йому абсолютно не потрібна, оскільки відмова від дару розглядається як образа. Якщо прийнявши дар, людина отримувала друга, союзника, то відмовившись прийняти його, він наживав ворога. Тому відмова від дару була вкрай рідкісним явищем. По суті прийняття дару було обов'язковим. Встановлений зв'язок носив двосторонній характер. Прийняття дарунка накладало на людину зобов'язання відповідного дару. Встановлений таким чином соціальний зв'язок, що виник у результаті дару, зберігався і підтримувався, поки він функціонував як своєрідний канал, по якому йшов зустрічний рух дарів, причому приблизно в рівній кількості [184]. Отже, як зазначає Д. Мак-Фарленд [93, с. 130], щоб природний відбір сприяв взаємному альтруїзму, всі особи повинні мати достатньо ефективні можливості для обміну «послугами», повинні впізнавати один одного, пам'ятати свої обов'язки і мати мотиви для взаємного альтруїзму.

Слід відзначити, що дана людина могла бути пов'язана дарообмінними (реципрокними) відносинами не з одною (іншою) людиною, а з багатьма іншими людьми. В результаті можуть скластися довгі ланцюги, по яких йде потік дарів і відповідно зустрічних дарів. Ланцюги обміну могли включати в себе десятки людей і простягатися на сотні кілометрів. І таких потоків, таких шляхів або стежок обміну могло існувати багато. Наприклад, окремі райони Австралії і весь континент в цілому перетинали шляхи, по яких рухалися, переходячи з рук в руки, самі різні речі. Підвіски з раковин переміщалися від одного кінця материка до іншого. Бумеранги потрапляли в місця, віддалені на 1000 км від місця їх виготовлення [184].

Логічним завершенням такого розвитку було б зникання першої та останньої ланки ланцюга обміну, з'єднання початку і кінця однієї і тієї ж стежки. Наслідком було б виникнення кільця, усередині якого йшов би нескінченний рух: пряме – дарів і зворотне – зустрічних дарів. І найдивовижніше полягає у тому, що такі кільця дійсно було виявлено. Одне з них – знаменита кула меланезійців островів Соломонового моря, детально описана Б. Малиновським [184].

Отже, реципрокний обмін (дарообмін) вирішує такі завдання: а) встановлює горизонтальні відносини між особинами (особами), які (відносини) починають переважати над вертикальними; тим самим члени групи позбавляються жорсткого тиску з боку ієрархів і отримують відносну незалежність; б) встановлені відносини пом'якшують силову боротьбу між групами, тому стають очевидно вигідними, оскільки не тільки зменшують витрати на підтримку військового потенціалу, але й підвищують безпеку членів груп, а такі групи отримують переваги щодо виживання; в) описаний обмін страхує учасників обміну від несприятливих зовнішніх умов, що також надає додаткові можливості щодо виживання; г) описаний обмін далеко виходить за межі певної групи (рід, община, плем'я) і сприяє встановленню відносин між вказаними групами; д) дар є елементом суспільного договору; е) відносини, що все більш ускладнюються, вимагають подальшого розвитку інтелектуальної діяльності, інтенсифікації мозкової діяльності, що викликає виникнення мови, мислення, другої сигнальної системи; є) описаний обмін сприяє розвитку виробництва і подальшому розвитку суспільства.

На важливу роль дарообміну у згуртуванні первісного суспільства і в ускладненні взаємозв'язків вказує А.І. Ковлер [25, с. 117-118].

5. Ускладнення взаємозв'язків в середині групи та із зовнішнім світом роблять за необхідне вироблення нових засобів комунікації та нових засобів відображення зовнішнього середовища – мови та мислення, що у сукупності складає другу сигнальну систему [188, розд. 15.6]. Як мова, так і мислення завдячують своєму виникненню та розвитку зародку у тваринному світі та наступній еволюції. Як зазначається у роботі [189], виникнення людського мислення безпосередньо пов'язане з історією розумового розвитку тварин, а поява мови – з біологічними передумовами мовлення у вищих тварин. Якщо у мавп не існує мови в справжньому сенсі слова, то у них є її біологічні передумови. Спостереження показують, що мавпи, як вищі, людиноподібні, так і нижчі, володіють значним арсеналом нечленороздільних звукових комплексів, які, не будучи мовою, виконують важливу роль в їх спільному стадному житті і є необхідним засобом взаємної сигналізації. При цьому звуки, що видаються мавпами, відрізняються значно більшою різноманітністю як за кількістю, так і за своєю сигнальною функцією, ніж звуки інших тварин. Дослідження багатьох антропологів показали, що у мавп, особливо людиноподібних, периферичний голосовий апарат у певному відношенні має схожість з мовним апаратом людини. Це забезпечує мавпам можливість вимовляти досить різноманітні звуки. Успадковані від тваринних предків звуки і послужили основним матеріалом, або біологічною передумовою, формування звукової мови людини [189].

Як зазначає Л.С. Виготський [190, с. 105], немає підстав заперечувати наявність генетичних коренів мислення й мови у тваринному царстві, і ці коріння, як показують всі дані, різні для мислення й мови. Немає підстав заперечувати наявність у тваринному світі генетичних шляхів до інтелекту і мови людини, і ці шляхи виявляються знову-таки різними для обох форм поведінки.

Функція мови у людей здійснюється певними структурами кори великого мозку. Руховий центр мовлення, що забезпечує усне мовлення, відомий як центр Брока [188, розд. 15.6]. Дослідження свідчать, що аналогічної структури мозку у мавп не існує [189]. Водночас Д.Л. Бродянский [78, с. 12] повідомляє, що у всіх питекантропів структура кори великих півкуль вже людська: на десятьох полів більше, ніж у австралопітеків і мавп, є й розвинені центри мови, і антропологія обговорює питання, яким була мова питекантропів. Отже, по-перше, розвиток мозку відбувався не тільки шляхом збільшення його розмірів, але й шляхом удосконалення його структури, по-друге, мовні центри виникають у період раннього (нижнього) палеоліту (у межах 600.000 до н.е.), тобто на етапі антропогенезу.

Варто підкреслити, що як тваринні звуки, так і виникла на їх основі мова вирішують питання спілкування особин (осіб) між собою. Так, вище зазначалося, що звукові комплекси виконують важливу роль в спільному стадному житті тварин і є необхідним засобом взаємної сигналізації. Чим частіше стикаються між собою мавпи, чим різноманітніші форми цього зіткнення, тим частіше проявляються голосові реакції, тим різноманітніші форми прояву цих реакцій [189]. Водночас, відсутність у тварин мови пояснюється не тільки низьким рівнем розвитку їх мозку, мислення в порівнянні з людиною, але і, найголовніше, тим, що лежить в основі розвитку мозку, мислення і мови, – досить бідними взаємовідносинами мавп між собою і з оточуючою дійсністю [189]. Отже, як зазначено вище, мова виникає внаслідок все більшого розвинення спілкування між особами.

Первісна функція мови є комунікативною функцією. Мова є насамперед засобом соціального спілкування, засобом висловлювання і розуміння. Мова нібито поєднувала в собі і функції спілкування, і функції мислення [190, с. 16]. Мова з самого початку виконує по суті нічим не замінну функцію в узагальнюючій роботі мислення. Саме за допомогою мови людина опинилася в змозі перейти від пізнання одиничних предметів і явищ до їх узагальненого відображення у формі понять. Фіксуєючи у собі узагальнені образи дійсності, слово істотним чином впливало на сприйняття, даючи можливість людині включати образ сприйманого предмета в складну систему успадкованого та особистого досвіду, відносити його до певної категорії предметів. У узагальнюючій ролі мови полягає одна з її істотних особливостей, без якої людська свідомість ніяк не могла б придбати здатність оглядати нескінченне різноманіття одиничних речей і явищ реального світу [189].

Уміння використовувати знакову систему мови дозволяє людині оперувати усвідомленими поняттями про навколишнє середовище та представляти будь-який предмет, будь-яку ситуацію в формі уявних моделей. Здатність оперувати абстрактними поняттями, що виражені вимовленими або написаними словами, служить основою розумової діяльності і становить сутність вищої форми абстрактно-узагальненого відображення навколишньої дійсності. Оперування мовою (усною або письмовою) дає людині величезні переваги в адаптивно-пристосувальній поведінці, в пізнанні та раціональному використанні навколишньої природи або штучного середовища [188, розд. 15.6].

Звертаючи увагу на виникнення мов як чинник спілкування, І.П. Павлов зазначав, що праця, зумовивши виникнення мови як засобу здійснення думки, разом з тим зумовила його формування і як засобу спілкування. Перехід до праці і, особливо, в його колективних формах, не міг не привести до виникнення потреби в спілкуванні з метою налагодження спільних трудових дій [189].

З розвитком мови формується й набуває швидко зростаючої важливості новий інформаційний канал – усне вербальне спілкування. Це супроводжується розвитком мислення й індивідуальної самосвідомості. Індивід перестає отождествляти себе з колективом, у нього виникає можливість висловлювати, пропонувати і обговорювати різні думки і пропозиції з приводу подій, планів тощо, хоч самостійність мислення тривалий час залишається ще досить обмеженою [167, с. 124].

Отже, з розвитком мови індивід усвідомлює особистий інтерес, який може відрізнитися від інтересів інших індивідів, спільноти в цілому та влади. Такий індивід має можливість формулювати свої вимоги в абстрактному вигляді, у вигляді бажаних правил ставлення спільноти до нього, обговорювати ці правила погоджуватися чи не погоджуватися з ними, закладаючи демократичні засади управління спільними справами. Саме у цьому контексті можна говорити про договірні засади права і, у майбутньому, – держави. Договірні відносини від економічних (реципрокних) переходять у політичну площину.

Вказуючи на важливість мови для запровадження демократичних засад управління суспільними справами, В.Р. Дольник [107, с. 242] зазначає:

«Демократична форма організації навіть самого маленького суспільства, на відміну від авторитарної, неможлива, якщо члени цього товариства не вміють говорити. Однею мімікою і жестами колективно не обговорити скільки-небудь складні питання і не виробити рішення. Тому жодну з суспільних організацій тварин, навіть саму доброзичливу до кожного зі своїх представників (у дельфінів наприклад), не назвеш демократією в людському розумінні. Демократія – продукт розуму, продумана система колективного перешкоджання утворенню ієрархічної пірамідальної структури, вершину якої увінчують особи, які прагнуть влади [107, с. 243]. Отже, як зазначає проф. Д.Л. Бродянский [78, с. 85], *у процесі розвитку первісних суспільств демократія поступово змінює владу стародавніх вождів*.

Розуміння мови і мислення як чинників демократичних відносин пояснює причини чутливості демократії до свободи слова, думки, зборів, інших способів самовираження особистості. І навпаки, авторитарним та тоталітарним режимам не тільки не потрібні, але й шкодять ці цінності, оскільки вони здатні заперечити вертикальну консолідацію. Доктор філософських наук М.Г. Тур [191] наголошує на тому, зазначає вище проблема демократичної легітимзації політичних інститутів вирішується за допомогою механізму участі громадян у політичному процесі розробки та прийняття рішень на засадах обговорення. В цьому контексті те, що, наприклад, *українські суди забороняють сьогодні до 90 % акцій протесту*, – дуже погана та небезпечна тенденція [192, 193].

Підхід до демократії та права як засобів перешкоджання біологічним механізмам утворенню ієрархічної пірамідальної структури дозволяє запропонувати інтегративний підхід до психологічної та договірної теорій держави і права. Якщо влада і лідерство, з одного боку [103, 140, 141], та схильність до підпорядкування [115, с. 30, 41], з іншого боку, обумовлені психологічно та генетично, то у людських суспільствах можливі і навіть необхідні обговорення умов такого підпорядкування, а також обрання серед лідерів таких, які найкраще відповідають таким умовам. Наприклад, А.І. Ковлер [25, с. 183-184] звертає увагу на думку відомого французького етнологі і історика права М. Годельє, який стверджує, що створення держави передбачає не тільки дію екологічних, економічних, технологічних, соціологічних чинників, але й *згоду великої маси людей на підпорядкування в обмін на захист* з боку тих, хто має деякі особливі знання і здатний контролювати навіть надприродні сили (так би мовити, «суспільний договір» за мовчазною згодою). Отже, психологічна теорія може цілком достовірно описувати коло потенційних керівників, а договірна теорія – умови (правила) їх керування. Як підкреслює С.П. Головатий [194, с. 1415, 1425], верховенство права немислимо і неможливе без визнання за державою договірної природи її походження, а за основоположними правами і свободами людини, – їхнього природного походження. Водночас, інтегративний підхід дозволяє вирішити питання про те, чому договірні механізми не спрацюють у певних країнах та/або у певний період часу, що може бути пояснено саме переважанням ієрархічних механізмів. Наприклад, у Африці тільки 7 з 31 президентських республік, що вступили на демократичний шлях розвитку після Другої світової війни, змогли залишитися на цьому шляху і не скотилися до авторитаризму і диктатуру (тобто всього 23%). У той же час такий показник для країн з парламентською формою правління становить 59% (25 з 44) [74].

Слід зазначити, що деякі автори [23, 195] одним з основних недоліків теорії договірної походження держави визначають її «антиісторизм»: ця теорія не відповідає на питання, де, коли і яким чином відбувся суспільний договір, хто був його учасником або свідком; немає, схоже, і історичних доказів, які б дали на них відповідь. Наукові факти, що підтверджують реальність теорії суспільного договору, відсутні.

Водночас, як зазначає О.А. Івін [20], теорія суспільного договору не означає буквально, що в певний період історії люди, які перебували в якомусь «природному стані», вирішили об'єднатися і створити суспільство і державу [20, с. 97]. Суспільний договір мислився не як історичний факт підписання всіма якогось конкретного документа, який ліг в основу появи держави, а як стан суспільства, коли люди добровільно об'єдналися в його державно-організовану форму, як принцип, що обґрунтовує правомірність державної влади [24]. По суті, теорія суспільного договору є ранньою спробою проаналізувати співвідношення згоди (консенсусу) і примусу в соціальному житті, обґрунтувати природу державної влади та визначити межі втручання держави в сферу індивідуальних прав людей [20, с. 97].

Водночас, автор роботи [24] наполягає, що договірна теорія ґришить великими недоліками, в тому числі позачасовим, абстрактним уявленням про первісне суспільство, його стан. На думку Гоббса, цей первісний стан являв собою «війну всіх проти всіх», а на думку Локка, Руссо – золотий вік загального миру і благоденства, свободи і рівності. Вважаємо, що наведене вище дослідження певною мірою відповідає на ці питання. Так, уявлення про «доброго дикуна» і «ідеальний первісний комунізм», золотий вік загального миру і благоденства підданий критиці вище. Гоббсівська «війна всіх проти всіх» (конфліктність у первісних суспільствах), як показано вище, більш вірогідна. Однак на перших етапах розвитку людства вона долається ієрархією домінування, потім обмежується табу, далі – інтенсивним розвитком горизонтальних відносин при дарообмінних операціях, нарешті – прямими домовленостями із застосуванням мови, мислення, демократичних процедур. Тобто, становлення договірних відносин у суспільстві триває протягом усієї історії антропогенезу і у наступних періодах соціального розвитку. Зазначимо, що ідеї суспільного договору притаманні не тільки західній, але й східній філософській думці: Мо-цзи розглядав державу як продукт суспільного договору; ідеї суспільного договору розвивалися в стародавній Індії [78, с. 79].

А.І. Ковлер [25, с. 161-162] повідомляє про численні приклади демократичного врядування у первісних суспільствах. Племенні сходки, які історики XIX ст. іменують зборами, віче і т. п., зустрічаються у більшості відомих історії та етнографії племен. Це і описані Тацитом збори стародавніх германців, фолькмоти (folkmoet – народні збори) англосаксів, геретінгси (зборів озброєних воєнів) лангобардів, dal і aiecht ірландців, скандинавські тинги, сходи і народні віче швейцарських громад, пішто бечуанов, палавер племен Екваторіальної Африки. Дослідниками згадуються також збори за родовою ознакою у хетів, збори безздатних воїнів в стародавньому Шумері, збори рязків вільних громадян «гожене», про які відомо з китайських стародавніх джерел, народні збори «сабха» або «самити», що згадуються індійськими хроніками. Не рідко ці збори проводяться регулярно – у одних племенах вони приурочувалися до щорічних культових свят, до весняних «ярмарків»; у інших скликалися у разі необхідності винести важливе рішення, тобто від випадку до випадку. Збори одноплемінників виступають як вищий суверенний орган племені, вираження колективної волі. Перерозподіл земельних і мисливських угідь, пасовищ, охорона святилищ, вирішення спорів між окремими родами і громадами, винесення вироків по тяжким провинам (а часто і публічне виконання цих вироків), рішення про переселення в інші землі, нарешті, питання ведення військових дій проти ворожих племен – ці та інші повноваження народних зборів більшості відомих історії племен постають як перенесення на організацію, що розрослася, традицій обштинного самоврядування. Характерною особливістю племенних зборів було збереження майже всюди принципу консенсусу, одностайності.

В тунгуській соціальній організації важливу роль відігравали обштинні вожді, а також «кращі люди», яких росіяни виділяли з так званих «сродників», тобто рядових родичів. Але вождь не міг спонукати «сродників» беззаперечно йому підкорятися. За доповіддю російського сержанта Попова, тунгуси (евенки і евени) слухають своїх вождів «коли хочуть», «а якщо у чому тільки упредять проступок, то викорінують і вбивають». Навпаки, великою повагою користуються люди похилого віку і ковалі.

М. Салінз [46] повідомляє про гавайські усні перекази про те, як багато королів були віддані смерті народом за те, що гнобили накааіна (членів громади). Королі, що їх змінили, теж втратили життя за те, що обкладали членів громади жорстокої даниною... Саме з цієї причини деякі стародавні королі відчували страх перед своїм народом. Той же автор повідомляє, що багато вождів банту були вбиті за утиски своїх одноплемінників. Якщо вождь не прислухався до порад старійшин, намагався змінити традиції, порушував табу або здійснював вбивства, його могли замінити (ашанті, йоруба і еґба). Отже, влада вождя ґрунтувалася виключно на його авторитеті.

Говорячи про бушменів, М. Салінз [46] зазначає, що жоден бушмен не хоче виділятися майновим станом, але Тома [вожак групи] пішов в цьому далі багатьох, і в нього майже нічого не було, і все, що потрапляло в його руки, він віддавав іншим. Він був дипломатичний, бо, обравши добровільну бідність, він натомість здобув собі повагу всіх людей своєї групи, які стали його прихильниками. «Ми чули, як люди говорять... що вожак може відчувати, що він повинен бути більш щедрим при роздачах, бо його положення предводителя ставить його дешо особію від інших і він хоче, щоб при будь-якій увазі до нього, обумовлений його становищем, не було заздрощів. Хтось помітив, що це могло спонукати вожак вести життя бідняка».

Л'юїс Г. Морган, спираючись на роботу [196] якого, Ф. Енгельс розробив основи своєї теорії походження сім'ї, приватної власності і держави [197], таким чином описав засади демократичної організації у ірокезів [197, с. 284-287] (Морган спостерігав ірокезів безпосередньо наприкінці XIX ст.):

1). Рід обирає свого сахема (старійшину для мирного часу) і вождя (військового ватажка). Сахем повинен був обиратися з складу самого роду, але обрання підлягало затвердженню з боку інших семи родів, що входять у союз ірокезів, і тільки після цього обрання урочисто вводився на посаду і притому загальною радою всього союзу. Влада сахема всередині роду була батьківська, чисто морального порядку; засобами примусу він не володів. Разом з тим, він за посадою був членом ради племені сенека, так само як і загальної ради союзу ірокезів. Військовий вождь міг наказувати що-небудь лише під час військових походів.

2). Рід на свій розсуд зміщує сахемів і військових вождів. Це знову-таки вирішується спільно чоловіками і жінками. Змінені посадові особи стають після цього, подібно іншим, простими воїнами, приватними особами. Втім, рада племені може теж зміщати сахемів, навіть проти волі роду.

5). Члени роду зобов'язані були надавати один одному допомогу, захист і особливо сприяння при помсті за збиток, нанесений чужими. У справі захисту своєї безпеки окрема людина покладався на заступництво роду і могла розраховувати на це; той, хто заподіював зло йому, заподіював зло всьому роду. Звідси, з кровних уз роду, виник обов'язок кровної помсти, безумовно визнаний ірокезами. Якщо члена роду вбивав хто-небудь з чужого роду, весь рід убитого був зобов'язаний відповісти кровною помстою. Спочатку робилася спроба до примирення; рада роду вбивці збиралася і робила раді роду вбитого пропозицію покінути справу миром, найчастіше виявляючи співчуття і пропонуючи значні подарунки. Якщо пропозиція приймалася, то справа вважалася врегульованою. В іншому випадку потерпілий рід призначав одного з декількох месників, які були зобов'язані вистежити і вбити вбивцю. Якщо це виконувалося, рід вбитого не мав права скажитися, справа

визнавалося закінченою.

10). Рід має раду – демократичні збори всіх дорослих членів роду, чоловіків і жінок, що володіють рівним правом голосу. Ця рада вибирав і зміщує сакемів і військових вождів, а також і інших «охоронців віри»; він виносив постанови про викуп (вергельд) або кровну помсту за вбитих членів роду; він приймав сторонніх до складу роду. Одним словом, він був верховною владою в роді.

Організація управління грецького роду напередодні створення Афіньської держави (приблизно 1300 р. до н.е.) відома нам по поемах Гомера [197, с. 301]. Та організація була приблизно схожа на управління плем'ям ірокезів, описане Морганом, яке фактично застигло на рівні греків до н.е. У той період грецькі племена у більшості випадків вже об'єднаними в невеликі народності, усередині яких роди, братії і племена все-таки ще цілком зберігали свою самостійність. Вони жили вже в містах, укріплених стінами, чисельність населення збільшувалася разом із зростанням стад, поширенням землеробства і зачатків ремесла, разом з тим росли майнові відмінності, а з ними і аристократичний елемент всередині стародавньої, первісної демократії. Окремі дрібні народності вели безперервні війни за володіння кращими землями, а також, зрозуміло, і заради воєнної здобичі. Організація управління у цих племен і дрібних народностей була наступною [197, с. 301-304]:

1). Постійним органом влади була рада, βυλε, яка спочатку, мабуть, складалася з старійшин родів, пізніше ж, коли число останніх занадто зросло, – з обраної частини цих старійшин, що давало можливість для розвитку та посилення аристократичного елемента. Згодом, коли була створена держава, ця рада перетворилася в сенат.

2). Народні збори (αγορα). У ірокезів народ – чоловіки і жінки – оточує збори ради і, в установленому порядку беручи участь в обговоренні, впливає, таким чином, на його рішення. У гомерівських греків це «оточення» (Umstand), вживаючи старонімецький судовий вираз, розвинулося вже у справжні народні збори, як це мало місце також у стародавніх германців. Вони скликалися радою для вирішення важливих питань; кожен чоловік міг брати слово. Рішення приймалося підняттям рук або вигуками. Зборам належала верховна влада в останній інстанції, бо «коли йдеться про справу, для виконання якої потрібно сприяння народу, Гомер не вказує нам ніякого способу, яким можна було б примусити до цього народ проти його волі». Адже в той час, коли кожний дорослий чоловік у племені був воїном, не існувало ще відокремленої від народу публічної влади, яка могла б бути йому протиставлена. *Первісна демократія перебувала ще в повному розквіті*, і з цього ми повинні виходити при судженні про владу і положенні як ради, так і басилея.

3). Воєначальник (basileus). У басилея, крім військових, були ще жрецькі і суддівські повноваження; останні не були точно визначені, першими він володів як верховний представник племені або союзу племен. Про цивільні, адміністративні повноваження ніколи немає й мови, але, мабуть, басилей за посадою був членом ради.

Відносно роду у Римі, то про право обирати і звільняти старійшину ніде не згадується. Але оскільки у перший період історії Риму всі посади займалися за вибором або за призначенням, починаючи з вибраного царя, і оскільки жерці курій також обиралися цими останніми, то припускається щодо старійшин (principes) родів те ж саме, хоча обрання з однієї і тієї ж сім'ї в роді могло вже стати правилом [197, с. 318].

Таким чином, створенню первісних держав передувала «процвітаюча первісна демократія».

На підставі викладеного, можемо дійти таких **висновків**.

1. На підставі історико-політичних та державно-правових розвідок, з точки зору уявлень постнекласичної науки, в тому числі антропології, біосоціології, біополітики та етології, досліджені проблеми виникнення, розвитку, взаємозв'язку та взаємодії держави, державної влади та громадянського суспільства. Резон дослідження історичного аспекту державно-правових явищ полягає, зокрема, у тому, що дозволяє прослідкувати відповідні явища у самих витоків, без наступного нашарування додаткових чинників.

2. Дослідження біологічного аспекту державно-правових явищ не є екзотичним у державно-правовій науці України. На необхідність та доцільність таких досліджень вказували, зокрема, Д.А. Гудима [40, 41], С.Д. Гусарев (із співавторами) [65], А.А. Письменицький та Д.В. Слинко [66], С.П. Рабінюк [60], С.С. Сливка [61, 62]. Однак подальшого розвитку такі дослідження не отримали.

3. Досягнення та результати антропології, біосоціології, біополітики та етології дозволяють дійти висновку про плідність пошуку витоків права у біологічно зумовлених моделях поведінки живих істот. У людини, включаючи її мораль, культуру, соціальні інститути, не може бути жодних проявів, які суперечили б її біологічній природі. Яскравим втіленням цього положення є неможливість реалізації утопій – нежиттєздатності штучно введених соціальних форм, які суперечать біологічній природі людини. Біологічна еволюція є фундаментом і супутнім процесом соціальної та культурної еволюції. У соціальній діяльності людина не заперечує в собі біологічне, а змінює його завдяки чому існує взаємозв'язок, взаємозумовленість і єдність біологічного та соціального.

4. Простежені закономірності становлення та розвитку соціальності живих організмів та біологічних систем – від еукаріот (клітин з ядром) до людських спільнот. Життя спільнотами не представляє виключення у тваринному світі; вона, навпаки, є загальним правилом - законом природи - і досягає свого цілкового розвитку у вищих ссавців. Зростання пристосованості, стійкості живих систем - основний закон біологічної еволюції. Еволюція відбирає цілісні біосоціальні системи. Природний відбір розуміється як груповий відбір. Пристосованість тварини залежить не тільки від успіху її власного розмноження, але також і від успіху розмноження її родичів. При такому відборі перевага необов'язково надається особині, яка краще індивідуально пристосована до середовища проживання; така перевага може надаватися особині, яка сама по собі не має жодних переваг, але забезпечує краще пристосування всього біосоціального організму. При цьому найближчі предки людини і вона сама еволюціонувала під сильним контролем групової форми природного відбору, коли змагаються і перемагають не стільки особини, скільки групи. Суспільство не було створено людиною; воно передувало людині.

5. Поведінка живих істот у цілому визначається інстинктами, які детермінують межі поведінки цих істот у залежності від зовнішніх імпульсів. Інстинкти – це відібрані у процесі еволюції біологічні програми поведінки живих істот, які (програми) забезпечують виживання і збереження даного генотипу. Будучи сформованими у ході еволюції, ці програми є домінуючими до розуму, що виник значно пізніше, можуть часто діяти окрім людської волі, всупереч нашим інтересам і не завжди усвідомлюються на раціональному рівні. Ці біологічні програми, накопичені у процесі еволюції вищих тварин і людини (генетичний багаж), зберігаються у людини тому, що нервова система розвивалася, головним чином, шляхом додавання нових механізмів, а не зміни старих, тому за певних умов вказані «старі» механізми можуть проявлятися у будь-який момент.

Водночас, програми поведінки, створені природним відбором, визначають не абсолютний спосіб поведінки, а межі її модифікації під впливом оточуючого середовища. Оточення може корегувати поведінку, запрограмовану в інстинктах, але таке корегування має свої межі, а без відповідних зовнішніх впливів результати такого корегування слабшають або зникають.

В порядку доведення реальності інстинктів встановлені матеріальні носії інстинктів у вигляді струмів парасимпатичної частини нервової системи, які зосереджуються у певних нервових центрах в залежності від виду інстинкту. Зокрема, важливі для наших наступних висновків стадний та соціальний інстинкти пов'язані з грудним (серцевим) нервовим центром. За допомогою білізцевого аналізу та інших методів було нещодавно показано, що в значній мірі від генів, а не від виховання, залежать, наприклад, такі наші якості, як довірливість, подяка, схильність до кооперації, «прагнення до рівності» (егалітаризм), красномовство, почуття гумору і навіть частково політичні погляди.

6. Оскільки еволюція відбирає цілісні біосоціальні системи (п. 4 висновків), то практично вирішальну роль у виживанні видів (спільнот, соціальних організмів) відіграють соціальні інстинкти. Соціальні інстинкти визначають принципи і підвалини взаємодії (консолідації) між особинами у спільноті. Серед цих інстинктів визначено 4 види такої консолідації: вертикальна (ВК), горизонтальна (ГК), конформна (КК) і споріднена (СК). При цьому провідну роль грають вертикальна та горизонтальна консолідації. Дві інші є окремими випадками двох названих першими і мають допоміжний характер, що буде частково розглянуто нижче.

Як правило, у кожній окремо взятій групі практично неможливо вказати вид консолідації у чистому вигляді. У будь-якій групі так чи інакше працюють інстинкти конформної і спорідненої консолідації; навіть у різко «вертикальний» групі майже завжди є хоча б невелика горизонтальна компонента, в чіткої «горизонтальній» - вертикальна; і так далі. У побудові всіх видів груп, особливо - вертикальних, відіграє важливу роль також і інстинкт самозбереження. Зазначене створює можливість у реальному житті, в залежності від певних обставин, реалізовуватися переважно вертикальний чи переважно горизонтальний консолідації.

Показано, що вертикальна консолідація відрізняється від горизонтальної тим, що програми горизонтальної консолідації є більш інтелектуально місткі, оскільки вимагають тримати у пам'яті більшу кількість зв'язків між особинами (особами) та пророховувати довгострокові наслідки таких зв'язків, а вертикальні – менш інтелектуально місткі, оскільки потребують знати тільки свого домінуючого і свого підлеглого (при лінійному домінуванні) і не вимагають жодних довгострокових прогнозів. Інтелектуально містка діяльність є одночасно і більш енергетично місткою. В процесі еволюції вона забезпечувалася збільшенням розміру головного мозку, удосконаленням його структури, що сприяло виникненню мови та мислення, і також споживанню більш калорійної їжі, що забезпечувало мозкову діяльність енергією.

7. У переважній більшості видів тварин і у стадах перших предлюдей найбільш яскраво виражена вертикальна консолідація як найбільш проста у реалізації та підтриманні. Це кореспондується з уявленнями про те, що тільки у найближчих біологічних предків людини – шимпанзе – формується такий по параметрах мозок, який дозволяє вирішувати складні програми горизонтальної консолідації. Відповідно саме у шимпанзе горизонтальна консолідація стає особливо помітною.

Разом із тим, зазначений вище генетичний багаж передає потяг до вертикальної консолідації і людським спільнотам.

Реалізація принципів вертикальної консолідації означає створення ієрархічних структур (пірамід), де існують лідери (домінанти) і особини, що підкоряються домінуванню (субдомінанти). За створення і правильне функціонування подібної піраміди відповідальний інстинкт домінування-підпорядкування.

Чинний ієрарх (домінант) майже беззастережно домінує у групі. Наприклад, при годуванні групи мавп жодна тварина не ризикує доторкнутися до їжі, поки домінуюча тварина не насититься і не заохотить підлеглу до цього своєю поведінкою. Слідом за вожаком (або разом з ним, якщо останній дозволяє) їдять найсильніші після нього тварини. Найслабкіші отримують доступ до їжі, коли основна частина групи покидає місце годівлі. У шимпанзе таке панування проявляється слабше.

У соціальній сфері сильна особиста влада (диктатура), концентрація владних повноважень у руках вузької групи осіб, близьких до диктатора, - всі ці явища належать до інстинкту створення ієрархій. Авторитарні та тоталітарні держави минулого і сьогодення - це примітивні самостворені структури, які просто розрослися до гігантських розмірів. Ці структури зовсім не обов'язково найвигідніші для кожної людини і всіх разом чи найбільш ефективні і правильні з того, що люди могли б створити. Це всього лише найпростіше. Для груп з переважанням короткостроковим мисленням горизонтальна консолідація може бути абсолютно недосконалою; і саме тому вертикально-консолідовані структури настільки поширені і стійкі.

До цієї ж групи закономірностей щодо тенденцій до самостворення ВК-структур можна віднести і так званий «залізний закон олігархії» Р. Міхельса. Суть закону полягає у тому, що будь-яка форма соціальної організації, незалежно від її первісної демократичності або авторитарності, неминує вироджуватися у владу небагатьох обраних - олігархії (окремий приклад - номенклатура).

Тобто, модель ієрархічного домінування є моделлю влади, часто необмеженою; таким чином влада виникає у додержавний період і не є безпосередньо тотальною державою.

8. Становлення та розвиток людини і людських суспільств (біосоціогенез) слід розглядати як процес послаблення, обмеження чи заміни жорстких вертикальних ієрархій механізмами горизонтальної консолідації за рахунок встановлення безпосередніх зв'язків між особинами (особами) на горизонтальному рівні, без участі або з мінімальною участю домінуванця (ієрарха, вождя тощо). Для вирішення цього еволюційного питання діяли механізми групового генного відбору:

а) неодноразові жорсткі обмеження у доступу до їжі чи до самки можуть призвести до загибелі або розпаду групи. У такому випадку домінуванець буде автоматично «покараний»; його гени, що сприяють такій поведінці, можуть бути видалені з генофонду популяції. Одночасно з більшою вірогідністю можна говорити про усунення з генофонду популяції генів рядових членів групи, які допустили таку поведінку домінуванця - адже їх більше. Взаємін з не меншою вірогідністю повинні переважати гени довгострокової поведінки, тобто фактично - високих ментальних здібностей;

б) вироблення правил розподілу їжі, обмеження сваволі домінуванця (ієрарха, вождя тощо) при її розподілі. Ці правила сприяли виживанню групи, оскільки, створюючи можливість виживання кожного члена групи, підсилювали групу у цілому. Крім того, це сприяло виживанню тих особин (осіб), які вміли виробляти знаряддя праці, що також підсилювало групу у цілому;

в) встановлення міжособистісних зв'язків на засадах взаємного («реципрокного», дарообмінного) альтруїзму, який в контексті групового відбору передбачає більше шансів на виживання у тих спільнот, де особини (особи) готові до такого альтруїзму (дій на користь інших). Тісний взаємозв'язок особин та практика реципрокного альтруїзму у приматів знаходяться в зародковому стані, людина ж розширила їх застосування на величезні взаємопов'язані спільноти;

г) реципрокний обмін (дарообмін) інтенсифікує встановлення горизонтальних відносин між особинами (особами), які (відносини) починають переважати над вертикальними; тим самим члени групи позбавляються жорсткого тиску з боку ієрархів і отримують відносну незалежність; встановлені відносини пом'якшують силову боротьбу між групами, тому стають очевидно вигідними, оскільки не тільки зменшують витрати на підтримку військового потенціалу, але й підвищують безпеку членів груп, а такі групи отримують переваги щодо виживання;

д) встановлення численних зв'язків стає можливим завдяки інтенсифікації мозкової діяльності, збільшення головного мозку та удосконалення його структури. Ці процеси є взаємопов'язаними: без розвитку мозку обмежені реципрокні зв'язки, які при їх наявності сприяють виживанню популяції, отже там, де гальмується розвиток мозку, знижуються шанси на виживання;

е) ускладнення взаємозв'язків в середині групи та із зовнішнім світом роблять за необхідне вироблення нових засобів комунікації та нових засобів відображення зовнішнього середовища - мови та мислення, що у сукупності складає другу сигнальну систему. Виникненню цих засобів спілкування сприяє розвиток мозкової діяльності. Первісна функція мови є комунікативною функцією. Розвиток мови супроводжується розвитком мислення й індивідуальної самосвідомості. Індивід перестає отожденовати себе з колективом, у нього виникає можливість висловлювати, пропонувати і обговорювати різні думки і пропозиції з приводу подій, планів тощо;

є) дарообмін фактично стає елементом суспільного договору на економічному рівні. На політичному рівні елементи суспільного договору стають можливими внаслідок виникнення мови. З розвитком мови індивід усвідомлює особистий інтерес, який може відрізнитися від інтересів інших індивідів, спільноти в цілому та влади. Такий індивід має можливість формулювати свої вимоги в абстрактному вигляді, у вигляді бажаних правил ставлення спільноти до нього, обговорювати ці правила погоджуватися чи не погоджуватися з ними, закладаючи демократичні засади управління спільними справами. Саме у цьому контексті можна говорити про договірні засади права і, у майбутньому, - держави. Договірні відносини від економічних (реципрокних) переходять у політичну площину;

Розуміння мови і мислення як чинників демократичних відносин пояснює причини чутливості демократії до свободи слова, думки, зборів, інших способів самовираження особистості. І навпаки, авторитарним та тоталітарним режимам не тільки не потрібні, але й шкодять ці цінності, оскільки вони здатні заперечити вертикальну консолідацію.

ж) зазначені механізми призводять до того, що у процесі розвитку первісних суспільств демократія поступово змінює владу стародавніх вождів (проф. Д.Л. Бродянский).

9. Виготовлення знарядь праці, спільна участь у виробництві та обмін його результатами також сприяли більш тісним горизонтальним зв'язкам.

10. Розуміння відносин горизонтальної консолідації як комунікативних відносин дозволяють розглядати ці відносини як модель громадянського суспільства, яке розглядається як певне комунікативне поле, що згуртовує різні групи і рухи громадян, здатних репрезентувати свої інтереси у сфері політики, видозмінюючи правові засади і впливаючи на прийняття рішень. Таке комунікативне поле складається ще до держави у вигляді племенних сходок (віче, фольклорні англосаксів, скандинавські тинги тощо) як вищого суверенного органу племені, вираження колективної волі. У подальшому Афінянська держава, яка виросла з невеликого полісу, давала право на участь у соціальному житті максимальному числу вільних громадян: від участі у зборах по демах і в системі місцевого самоврядування більш ніж двохсот союзних полісів до Ради п'ятисот, гелієї, народного зібрання і колегії стратегів. У середньому через кожні два роки афінянський громадянин міг обиратися геліастом (присяжним), не менше двох разів в житті призначатися у Раду п'ятисот, двічі чи тричі на місяць брати участь у народних зборах в Афінах, не рахуючи зборів по демах і філам, релігійних свят, змагань, театральних постанов - словом, життя афінян проходило у спілкуванні (комунікаціях) один з одним - кращому стимулі соціальної активності, що наповнювало самоврядування реальним змістом.

11. Взаємодія вертикальних та горизонтальних відносин означає по суті модель взаємодії влади і громадянського суспільства. Виходячи із вертикальних (ієрархічних) прагнень до створення ієрархічних (вертикальних) структур, влада завжди бути мати тенденцію до самовідтворення у своїх власних інтересах. Водночас, при наявності сильного громадянського суспільства ці тенденції можуть бути приборкані. Зокрема, навіть у період так званої афінянської «тиранії» (що відрізняється від звичного для нас розуміння цього поняття) суспільство не дозволяло «тиранам» повністю нав'язувати свою волю. Власне «тирана» Пісїстрата афіняни двічі виганяли із міста.

Таким чином, громадянське суспільство «приречене» бути контролером за владою.

Напрямами наступних розвідок слід визначити аналіз подальшого розвитку людських спільнот у напрямку становлення держав і дослідження на цій основі концептів «влада», «державна», «державне управління», «громадянське суспільство» у контексті виникнення, розвитку, взаємозв'язку та взаємодії.

Список літератури:

1. Монтеск'є Ш. Избранные произведения / Ш. Монтеск'є. - М.: Госполитиздат, 1955. - 800 с.
2. Румянцев Е.Е. Механизмы противодействия коррупции (курс лекций) / Е.Е. Румянцев. - М.: ГОУ ВПО «ВГНА Минфина России», 2012. - 50 с. - Электронный доступ: <http://allrus.info/main.php?ID=65782>
3. Теория государства и права: Учебник / Под ред. М.Н. Марченко. - М.: Изд-во «Зерцало», 2004. (Классический университетский учебник). - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://lawtoday.ru/razdel/biblio/tep/index.php>
4. Семенов Ю.И. Об изначальной форме первобытных социально-экономических отношений / Ю.И. Семенов // Советская этнография. - 1977. - № 2. - С. 15-28.
5. Комаров С.А. Общая теория государства и права: Учебник [4-е изд., переработанное и дополненное] / С.А. Комаров. - М.: Юрайт, 1998. - 416 с. -

Електронний доступ: <http://pravouch.com/page/otgp/ist/ist-16-idz-ax309.html>

6. Мутагіров Д.З. Враждебное государство / Д.З. Мутагіров // ПОЛИТЭКС [Журнал]. – 2006. – № 3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/280/30/>

7. Политология: хрестоматія / Сост. М.А. Василик, М.С. Вершинин. – М.: Гардарики, 2000. – 843 с. – ISBN 5-8297-0016-6.

8. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б.А. Кистяковский // В сб. [7]. – С. 473–484.

9. Тойнби А.Дж. Постигание истории / А.Дж. Тойнби // Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с. – Электронный доступ: http://www.alleng.ru/d/hist_vm/hist013.htm

10. Нестеренко Ю. Государство - твой враг / Ю. Нестеренко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://yun.complife.ru/verses/statefoe.txt>

11. Белкін Л.М. Генеза проблеми забезпечення законності в державному управлінні: до історії питання / Л.М. Белкін // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2012. – № 5. – Електронне наукове фахове видання. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dy.nayka.com.ua/index.php?option=1&iid=422>

12. Литвак О.М. Державний вплив на злочинність: Кримінолог-правове дослідження / О.М.Литвак. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 280 с. – ISBN 966-7784-26-6.

13. Гайдар Е.Т. Смуты и институты. Государство и эволюция / Е.Т. Гайдар. – СПб.: Норма, 2010. – 280 с.

14. Симоновская Л.В. Антифеодалная борьба китайских крестьян в XVII веке / Л.В. Симоновская. – М.: Наука, 1966. – 342 с.

15. Cobb R. C. The Police and the People. French Popular Protest 1789-1820. Oxford: The Clarendon Press, 1970. P. 260.

16. Taine H.A. The French Revolution. Vol. 3. Book IV. Chapter II. Food and Provisions. 1878. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://nalanda.nitc.ac.in/resources/english/etext-project/history/frenchrev3_taine/

17. Поляков Е.М. Крах национального государства в Сомали: причины и последствия / Е.М. Поляков, Назмира Узуни // Российский журнал исследований национализма. – 2012. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://rjns.esrae.ru/123-323>

18. Сомали: Матеріал из Википедии – свободной энциклопедии. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BB%D0%B8>

19. Гумплович Л. Основания социологии / Л. Гумплович // Тексты по истории социологии XIX-XX вв. Хрестоматия / Сост. В.И. Добренко, Л.П. Беленкова. – М.: Наука, 1994 – 383 с. – ISBN 5-02-013601-8. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.klex2.ru/bak>

20. Ивин А.А. Основы социальной философии: Учеб. пособие для вузов / А.А. Ивин. –М.: Высш. шк., 2005. – 440 с. – ISBN 5-06-005126-9.

21. Лекции по общей теории права Н.М. Коркунова. Кн. 3. «Общественные условия развития права. По изданию 1914 года. – Редактирование и комментарии. © www.allpravo.ru – 2003. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.allpravo.ru/library/doc108p/instrum111/item289.html>

22. Курило В.І. Характеристика змісту функцій держави та поняття влади від найдавніших часів до кінця XVIII століття / В.І. Курило, С.С. Овчарук // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право» / Ред. кол.: Д.О. Мельничук (голова) та ін. - К., 2011. - Вип. 165. - Ч. 3. - С. 26-34.

23. Кожевников С.Н. Проблемы теории государства. Курс лекций / С.Н. Кожевников. – Н. Новгород: Изд-во Волжской государственной академии водного транспорта, 2010 – 267с. – Электронный доступ: <http://rudocs.exdat.com/navigate/index-518291.html>

24. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов / 3-е изд. – М.: Юриспруденция, 2000. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-2/index.htm>

25. Ковлер А.И. Антропология права: Учебник для вузов / А.И. Ковлер. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 2002. – 480 с.

26. Гальона С.О. Агресія та жорстокість у контексті антропології насильства: автореф. дис... канд. філософ. наук: спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / С.О. Гальона. – Х., 2011. – 19 с.

27. Кругляк М.І. Тенденція до єдності природничого та соціогуманітарного знання за доби постнекласичної науки: автореф. дис... канд. філософ. наук: спец. 09.00.02 «Діалектика та методологія пізнання» / М.І. Кругляк. – К., 2006. – 18 с.

28. Манчул Б.В. Інтегративні тенденції в науці: потенціал і форми актуалізації: автореф. дис... канд. філософ. наук: спец. 09.00.09 «Філософія науки» / Б.В. Манчул. – Чернівці, 2010. – 20 с.

29. Денісова О.В. Біосоціальні засади мистецтва в контексті коеволюційної парадигми: автореф. дис... канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / О.В. Денісова. – Сімф., 2002. – 20 с.

30. Титаренко А.В. Політична лояльність як детермінанта забезпечення політичного порядку та стабільності держави: автореф. дис... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / А.В. Титаренко. – Одеса, 2007. – 16 с.

31. Антропология права: философский та юридический виміри (стан, проблеми, перспективи): Матеріали Першого всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 16-17 вересня 2005 року). – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – 320 с.

32. Антропология права: философский та юридический виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 1-2 грудня 2006 року). – Львів: Край, 2007. – 340 с. – ISBN 978-966-547-270-4.

33. Антропология права: философский та юридический виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників Третього всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 23-24 листопада 2007 року). – Львів: СПОЛОМ, 2008. – 344 с. – ISBN 978-966-665-550-2.

34. Антропология права: философский та юридический виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників Четвертого всеукраїнського «круглого столу» (м. Львів, 28-29 листопада 2008 року). – Львів: Край, 2009. – 336 с. – ISBN 978-966-547-322-0.

35. Антропология права: философский та юридический виміри (стан, проблеми, перспективи): Матеріали Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 4-5 грудня 2009 року). – Львів: Край, 2009. – 440 с. – ISBN 978-966-547-323-7.

36. Антропология права: философский та юридический виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 3-5 грудня 2010 року). – Львів: Галицький друкар, 2010. – 696 с. – ISBN 978-966-970-442-9.

37. Антропология права: философский та юридический виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників VII Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 9-10 грудня 2011 року). – Львів: Галицький друкар, 2012. – 2-е вид., виправ. і доп. – 612 с. – ISBN 978-966-970-445-0.

38. Антропология права: философский та юридический виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників восьмого Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 7-8 грудня 2012 року). – Львів: Галицький друкар, 2013. – 596 с. – ISBN 978-966-970-443-6.

39. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення: монографія / В. С. Бігун. – К., 2011. – 303 с. (Бібліотека Міжнародного часопису «Проблеми філософії права»). – ISBN 978-966-8058-38-7.

40. Гудима Д. До питання про поняття та структуру вітчизняної антропології права (стаття I) / Д. Гудима // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 42. – С. 19-26.

41. Гудима Д. До питання про поняття та структуру вітчизняної антропології права (стаття II) / Д. Гудима // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 43. – С. 16-28.

42. Гурджі Ю.О. Правовий захист особи в кримінальному процесі України: теорія та методологія: автореф. дис... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Ю.О. Гурджі. – Одеса, 2007. – 40 с.

43. Дудченко В.В. Традиція правового плюралізму: західна та східна інтерпретація: автореф. дис... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В.В. Дудченко. – Одеса, 2007. – 35 с.

44. Леви-Строс К. Структурная антропология / К. Леви-Строс; пер. с фр. Вяч. Вс. Иванова. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 512 с. (Серия «Психология без границ»). – ISBN 5-04-008349-1. – Электронный доступ: http://yanko.lib.ru/books/cultur/stross_struktur_antrop.htm#_Toc76573537

45. Тинберген Н. Социальное поведение животных / Н. Тинберген // Пер. с англ. Ю.Л. Амченкова; под ред. Акад. РАН П.В. Симонова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://ethology.ru/library/?id=80>

46. Салинз М. Экономика каменного века / М. Салинз // Пер. с англ. О.Ю. Артемовой. – М.: ОГИ, 1999. – 296 с. – Электронный доступ: nashaucheba.ru/docs/2/1759/conv_1/file1.pdf

47. Lampe, Ernst-Joachim. The position of Anthropology of Law Within the Basic Legal Sciences // Law, Life and the Images of Man: Modes of Thought in Modern Legal Theory; Festschrift for Jan M. Broekman / Edited by Frank Fleerackers, Evert van Leeuwen, and Bert van Roermund. – Berlin: Duncker und Humblot, 1996. – P. 55-63.

48. Козенко Ю. Феномен правового поведінки особи: спроба парадигмального осмислення / Ю. Козенко // В сб. [38]. – С. 245–249.

49. Маца К.А. Единство социального и природного: дис... канд. философ. наук: спец. 09.00.01 «Диалектический и исторический материализм» / К.А. Маца.

- М., 1984. – 160 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/edinstvo-sotsialnogo-i-prirodnogo>
50. Биосоциология: Учебное пособие / В.Т. Гайков, Ю.Г. Волков, Г.П. Сопов, Е.П. Гуськов, ред. – Ростов н/Д.: Изд-во ЮФУ, 2007. – 256 с. – ISBN: 5-9275-0266-0.
51. Олескин А.В. Биополитика: Учебное пособие / А.В. Олескин. – М.: Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, 2001. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/25242/>
52. Гусева А.В. Психологічні чинники готовності особистості до громадської активності: автореф. дис... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / А.В. Гусева. – Одеса О., 2009. – 19 с.
53. Васильева І.В. Людина у релігійному вимірі: методологічні аспекти: автореф. дис... д-ра філософ. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / І.В. Васильева. – К., 2010. – 37 с.
54. Сергієнко В.В. Філософські проблеми наукового пізнання : навчальний посібник / В.В. Сергієнко – Кременчук: Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського, 2011. – 103 с.
55. Коваленко С.В. Философско-антропологические аспекты ноосферогенеза: дис... докт. философ. наук: спец. 09.00.01 «Онтология и теория познания» / С.В. Коваленко. – Иваново, 2005. – 359 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/filosofsko-antropologicheskie-aspekty-noosferogeneza>
56. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере / В.И. Вернадский // В кн.: Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление. [отв. ред. А.Л. Яншин], Москва, Наука, 1991. – Электронный доступ: http://lib.ru/FILOSOF/WERNADSKIJ/noos.txt_with-big-pictures.html
57. Андреев О.О. Логіка і методологія науки в творчості В.І. Вернадського: автореф. дис... канд. філософ. наук: спец. 09.00.09 «Філософія науки» / О.О. Андреев. – К., 2007. – 17 с.
58. Тютюнник Ю.Г. Екогеохімія ландшафтів у зонах техногенезу: автореф. дис... д-ра геогр. наук: спец. 11.00.01 «Фізична географія, геофізика і геохімія ландшафтів» / Ю.Г. Тютюнник – К., 2002. – 34 с.
59. Семенов Ю.И. Введение во всемирную историю. Выпуск I. Проблема и понятийный аппарат. Возникновение человеческого общества: Учебное пособие / Ю.И. Семенов. – М.: МФТИ, 1997. – 202 с. – ISBN 5-7417-007-5. – Электронный доступ: http://scepsis.ru/library/id_1036.html
60. Рабинович С. Розуміння у праві: філософсько-правовий та емпірико-юридичний виміри / С. Рабинович // У зб. [33]. – С. 214-233.
61. Сливка С.С. Природне та надприродне право: У 3-х частинах. – Ч.1: Природне право: історико-філософський погляд. – К.: Атіка. – 2005. – 224 с.
62. Сливка С.С. Філософія права: Навчальний посібник / С.С. Сливка. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. – 136 с.
63. Гришук О. Природне право як форма відображення цінності людини / О. Гришук // У зб. [36]. – С. 136-142.
64. Симкин Г. Когда уйдет питекантроп... / Г. Симкин // Общественные науки и современность. – 1991. – № 4. – С. 169-180.
65. Гусарев С.Д. Теорія права і держави: Навчальний посібник / С.Д. Гусарев, А.Ю. Олійник, О.Л. Слюсаренко. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 270 с. – ISBN 978-966-8533-97-6 (Алерта). – ISBN 978-966-373-453-8 (КНТ). – ISBN 978-966-364-716-6 (ЦУЛ).
66. Письменицький А.А. Теорія держави і права: навчальний посібник / А.А. Письменицький, Д.В. Слинько. – Харків: 2007. – 252 с.
67. Крадин Н.Н. Политическая антропология: Учебник / Н.Н. Крадин. – М.: Логос, 2010. – 272 с. – ISBN: 5-94010-281-6.
68. Семенов Ю.И. Экономическая антропология / Ю.И. Семенов // Альманах «Восток». – 2004. – № 9 (21). – С. 62-83. – Электронный доступ: http://www.situation.ru/app/j_arpt_569.htm
69. Рабинович П.М. Основы общей теории права и государства: Учебное пособие. Изд. 7-ое, с изменениями / П.М. Рабинович // Авториз. пер. с укр. – Х.: Консум, 2005. – 320 с.
70. Права людини: соціально-антропологічний вимір. Колективна монографія. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування АПН України / Редкол.: П.М. Рабинович (голов. ред.) та ін. – Серія 1. Дослідження та реферати. Випуск 13. – Львів: Світ, 2006. – 280 с.
71. Батліна Л.В. Основи людинознавства: Людина в цілому: Навчальний посібник / Л.В. Батліна. – К.: КНТ, 2008. – 329 с. – ISBN 978-966-373-423-1.
72. Мотлях О.І. Поліграф: наукова природа походження, нормативно-правове регулювання та допустимі межі застосування. Монографія / О.І. Мотлях. – К.: «Освіта України», 2012. – 394 с. – ISBN 978-966-188-308-5.
73. Биосоциология: Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%96%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F>
74. Вязовский А.В. Этологический подход к анализу некоторых особенностей африканских народов / А.В. Вязовский. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ethology.ru/library/?id=242>
75. Шарден, Пьер Теяр де Шарден // Пер. и прим. Н.А. Садовского. – М.: «Прогресс», 1965. – Электронный доступ: <http://www.psychlib.ukrweb.net/book/shard01/txt07.htm>
76. Антропология: Лекции для студентов вузов. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gendocs.ru/v1561/%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D0%B8%D0%B8-%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F>
77. Протопопов А.И. Инстинкты человека (попытка описания и классификации). – [вторая редакция] / А.И. Протопопов, А.В. Вязовский. – М., 2011. – ISBN 978-5-91441-033-6 – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ethology.ru/library/?id=407>
78. Бродянский Д.Л. История первобытного общества: Учебное пособие / Д.Л. Бродянский. – Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, 2003. – 107 с. – Электронный доступ: <http://window.edu.ru/library/pdf2txt/931/40931/18236/page1>
79. Дольник В.Р. Этологические экскурсии по запретным садам гуманитариев / В.Р. Дольник // Природа. – 1993. – №№ 1-3. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/163383/read>
80. Семенов Ю.И. Как возникло человечество / Ю.И. Семенов. – Изд. 2-е, с нов. предисл. и прилож. – М.: Гос. публ. ист. б-ка России, 2002. – 790 с. – ISBN 5-85209-110-3.
81. Губерман И. Гарики на каждый день / И. Губерман // Том 1. – М.: МП «ЭМИА», 1992. – Электронный доступ: <http://lib.ru/GUBERMAN/gariki.1.txt>
82. Субботина Н.Д. Естественные и социальные составляющие эмпатии и альтруизма / Н.Д. Субботина // Гуманитарный вектор. – 2011. – № 2 (26). – С. 58-66.
83. Герчанівська П.Е. Культурологія: навч. посібн. для студ. вищ. навч. закл. / П.Е. Герчанівська // за ред. В.І. Панченко. – К.: Ун-т «Україна», 2004. – 298 с. – ISBN 966-7979-65-2.
84. Марков А.В. Происхождение эукариот как результат интеграционных процессов в микробном сообществе / А.В. Марков, А.М. Куликов // Доклад в Институте Биологии Развития РАН, 29 января 2009 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.evolbiol.ru/dok_ibr2009.htm
85. Шмерлина И.А. [Рец.] Научно-популярная биосоциология, или о пользе дилетантского прочтения: Рецензия на кн.: Панов Е.Н. Бегство от одиночества. Индивидуальное и коллективное в природе и в человеческом обществе. М., Лазурь, 2001, 637 с. [87] / И.А. Шмерлина // Социологический журнал. – 2003. – № 1. – С. 166-179. – Электронный доступ: panov-ethology.ru/publications/begstvo.pdf
86. Durkheim E. The teaching of morality in primary schools / E. Durkheim // Journal of Moral Education. – 1995. – Vol. 24. – No. 1. – P. 26-36.
87. Панов Е.Н. Бегство от одиночества. Индивидуальное и коллективное в природе и в человеческом обществе / Е.Н. Панов. – М.: Лазурь, 2001. – 637 с.
88. Позняков С. Проблема антропологічної адаптації права у сфері розвитку соціально-економічних відносин / С. Позняков // У зб. [24]. – С. 509-517.
89. Кивенко Н.В. Проблема социальной адаптации и свободы человека: монография / Н.В. Кивенко. – Ирпень: Национальный университет ГНУ Украины, 2009. – 300 с.
90. Чернова Н.М. Общая экология / Н.М. Чернова, А.М. Былова. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ours-nature.ru/b/book/5/page/8-glava-8-populyatsii/74-8-4-etologicheskaya-struktura-populyatsiy-zhivotnih>
91. Кропоткин П.А. Взаимопомощь как фактор эволюции / П.А. Кропоткин. – М.: Редакция журнала «Самообразование», 2007. – ISBN 978-5-87140-266-5. – Электронный доступ: http://www.lib.mn/blog/petr_kropotkin/128673.html
92. Харьковский зоопарк. Бегемотник. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zoo.kharkov.ua/t/for_visitors/exposition/hippopotamus.html
93. Мак-Фарленд Д. Поведение животных: Психобиология, этология и эволюция / Д. Мак-Фарленд // пер. с англ. – М.: Мир, 1988. – 520 с. – Электронный доступ: http://evolution.powernet.ru/library/animal_behaviour.html
94. Hamilton W.D. The genetical theory of social behaviour (1 and 2), J. theor. Biol. 7, 1-16 and 17-32.
95. Балинська О. Семіотичний підхід до розуміння правової сутності людини / О. Балинська // В сб. [38]. – С. 37-45.

96. Кремень В.Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн. – К.: Книга, 2005. – 528 с. – Електронний доступ: <http://studentbooks.com.ua/content/view/1363/53/1/1/>
97. Гудима Д. Права людини: досвід дослідження з позиції соціально-антропологічного підходу / Д. Гудима // У зб. [20]. – С. 59-81.
98. Степин В.С. Философия науки. Общие проблемы: Учебник для аспирантов и соискателей ученой степени кандидата наук / В.С. Степин. – М.: Гардарики, 2006. – 384 с.
99. Бутовская М.Л. Агрессия и примирение как проявление социальности у приматов и человека / М.Л. Бутовская. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ethology.ru/library/?id=42>
100. Дольник В.Р. Homo militaris / В.Р. Дольник. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ethology.ru/library/?id=36>
101. Протопопов А.И. Этология человека и её место в науках о поведении / А.И. Протопопов. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ethology.ru/library/?id=49>
102. Попов М. Истоки демократии / М. Попов. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ethology.ru/library/?id=292>
103. Баева О. Біологічні основи влади й лідерства / О. Баева // Персонал. 2006. – № 12. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://personal.in.ua/article.php?id=414>
104. Шмерлина И.А. Биологические грани социальности: Очерки о природных предпосылках социального поведения человека / И.А. Шмерлина. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – 200 с.
105. Конова Е.В. Этологические аспекты проблемы антропогенеза: социально-философский анализ: дис... канд. философ. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Е.В. Конова. – М., 2005. – 147 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/etologicheskie-aspekty-problemy-antropogenez-a-sotsialno-filosofskii-analiz>
106. Рогозин Д. Этология коррупционных отношений / Д. Рогозин. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russ.ru/pole/Etologiya-korrupcionnyh-otnoshenij>
107. Дольник В.Р. Непослушное дитя биосферы. Беседы о поведении человека в компании птиц, зверей и детей / В.Р. Дольник // Издание 4-е, дополненное. – СПб.: ЧеРо-на-Неве, Петроглиф, 2004. – 352 с.
108. Tinbergen N. On war and peace in animals and man / N. Tinbergen // Science. – 1968. V. 160. – No 3835. – P. 1411-1418.
109. Павлов И.П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей деятельности (поведения) животных / И.П. Павлов. – М.: Наука, 1973. – 661 с.
110. Фридман В.С. Инстинкты (и почему их нет у человека) / В.С. Фридман. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ethology.ru/library/?id=314>
111. Моральный инстинкт и врожденные чувства. Классификация. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://alligator.org/publ/20-1-0-490>
112. Вольф Китес. Как птицы обучаются инстинктивному поведению. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://wolf-kitses.livejournal.com/83952.html>
113. Субботина Н.Д. Проблема соотношения естественного и социального в обществе и в человеке: дис... докт. философ. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Н.Д. Субботина. – Улан-Удэ, 2002. – 399 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/problema-sootnosheniya-estestvennogo-i-sotsialnogo-v-obshchestve-i-v-cheloveke>
114. Шмерлина И.А. Идея целостности в социологии и биологии / И.А. Шмерлина // Социологический журнал. – 2004. – № 1/2. – С. 5-33. – Электронный доступ: http://www.isras.ru/index.php?page_id=1330&id=887&param=http://www.isras.ru/files/File/publ/Ideya_zelostnosti_Shmerlina.pdf
115. Шейнов В.П. Психология власти / В.П. Шейнов. – М.: Ось-89, 2003. – 525с. – ISBN 5-86894-698-7.
116. Документальные дневники «Работа по управлению нервной системой». – Аллига Тэр, 1999-2012. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://alligator.org/publ/20-1-0-490>
117. Документальные дневники «Способности человека». – Аллига Тэр, 1999-2012. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://alligator.org/publ/20-1-0-490>
118. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон // В сб. [7]. – С. 586-588.
119. Они растопили металл. Девушки с календаря Белорусского металлургического завода. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lentachel.ru/galleries/18723/9>
120. Дети в рекламных кампаниях. Запрещенное оружие креативщиков. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://templates.motocms.ru/blog/obzory/1249/>
121. Лепёшкина М.Н. Трансформация образа женщины в рекламе / М.Н. Лепёшкина // Маркетинг в России и за рубежом [Журнал]. – 2003. – № 6. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mavriz.ru/articles/2003/6/54.html>
122. Ажигитова Д.Ш. Анализ способов репрезентации женских образов в рекламе / Д.Ш. Ажигитова, Е.Ю. Боечко // В сб. [119]. – С. 9–10.
123. Рыкова Е. Эволюция женского образа в рекламе / Е. Рыкова. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rb.ru/article/evolyutsiya-jenskogo-obraza-v-reklame/5115957.html>
124. Горягина К.Н. Психологические феномены рекламной взаимодействия / К.Н. Горягина, И.В. Прозорова // В сб. [119]. – С. 53-55.
125. Донцов Д.А. Детский образ как фактор рекламного воздействия: дис... канд. психологич. наук: спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / Д.А. Донцов. – М., 2001. – 160 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/detskii-obraz-kak-faktor-reklamnogo-vozddeystviya>
126. Рыкова Е. Дети в рекламе: умиление, радость... или возмущение / Е. Рыкова. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rb.ru/article/deti-v-reklame-umilenie-radost-ili-vozmushhenie/5272177.html>
127. Марков А.В. Происхождение и эволюция человека. Обзор достижений палеоантропологии, сравнительной генетики и эволюционной психологии / А.В. Марков // Доклад в Институте Биологии Развития РАН 19 марта 2009 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://evolbiol.ru/markov_anthropogenes.htm
128. Социобиология / В кн.: Социологический словарь // Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер. – 2008. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://voluntary.ru/dictionary/874/word/sociobiologija>
129. Инстинкт: Материал из Википедии – свободной энциклопедии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BA%D1%82>
130. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л.И. Петражицкий // Серия «Мир культуры, истории и философии». – СПб.: Издательство «Лань», 2000. – 608 с. – Электронный доступ: <http://www.allpravo.ru/library/doc108p/instrum4914/>
131. Куркин Б.А. Портреты российских ученых-юристов: Л.И. Петражицкий / Б.А. Куркин // Право. Журнал Высшей школы экономики. – 2008. – № 1. – С. 17-24. – Электронный доступ: <http://ecsocman.hse.ru/text/35864880/>
132. Цырендоржиева Д.Ш. Методологические проблемы системных исследований в социальном познании: дис... докт. философ. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Д.Ш. Цырендоржиева. – Улан-Удэ, 2002. – 307 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/metodologicheskie-problemy-sistemnykh-issledovaniy-v-sotsialnom-poznaniy>
133. Бутовская М.Л. Биосоциальные предпосылки социально-культурной альтернативности / М.Л. Бутовская // Цивилизационные модели политогенеза / Под ред. Д.М. Бондаренко, А.П. Коротева. – М.: Центр цивилизационных и региональных исследований. – 2002. – С. 35-57.
134. Олескин А.В. Иерархические и сетевые структуры в социуме и в биосистемах / А.В. Олескин, Т.А. Кировская. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sevin.ru/fundecology/biopolitics/bp05-3.html>
135. Протопопов А.И. Существует ли инстинкт отрицания инстинктов?: Доклад, прочитанный на конференции молодых учёных 22 ноября 2011 года в Харьковском университете им. Каразина / А. Протопопов. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://protopop.hotbox.ru/kharkiv.html>
136. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии / Р. Михельс // В сб. [116]. – С. 540–551.
137. Железный закон олигархии: Материал из Википедии – свободной энциклопедии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B7%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD_%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%B3%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B8%D0%B8
138. Социология: Учебник / Ю.Г. Волков, В.И. Добренков, В.Н. Нечипуренко, А.В. Попов // Под ред. проф. Ю.Г. Волкова. – Изд. 2-е, испр. и доп.– М.: Гардарики, 2003.– 512 с. – Электронный доступ: <http://www.alleng.ru/d/sociol/soc027.htm>
139. Бандурка А.М. Психология власти: Учеб. пособие / Университет внутренних дел / А.М. Бандурка, В.А. Друзь. – Харьков: Издательство Ун-та внутренних дел, 1998. – 327 с.
140. Карпов А.В. Психология менеджмента / А.В. Карпов. – М.: Гардарики, 2005. – 584 с. – Электронный доступ: http://sbiblio.com/biblio/archive/karpov_psiho/default.aspx

141. Stogdill R.M. Group productivity, drive and cohesiveness // Org. Behav. And Human Perform. 1972. V. 8.
142. Культура і цивілізація: традиції і новації: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Полтава 23 квітня 2009 року. – Полтава, 2009. – 368 с.
143. Острійчук О.П. Мораль в житті сучасного політика / О.П. Острійчук // У зб. [142]. – С. 201-202.
144. Савинков Л.Л. Гражданское общество как способ рационализации бытия человека: опыт онтологического анализа: дис... канд. философ. наук: спец. 09.00.01 «Онтология и теория познания» / Л.Л. Савинков. – Магнитогорск, 2007. – 142 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.disscat.com/content/grazhdanskoe-obshchestvo-kak-sposob-ratsionalizatsii-bytiya-cheloveka-opyt-ontologicheskogo>
145. Якубовський О.П. Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії: Монографія / О.П. Якубовський, Т.О. Бутирська. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2004. – 196 с. – ISBN 966-7799-35-2.
146. Иерархия доминирования: Материал из Википедии – свободной энциклопедии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B8%D1%8F_%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F
147. Мир животных. Ранги у животных. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://2zoo.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=37&Itemid=45
148. Лимарев В.Н. Эволюция жизни во Вселенной / В.Н. Лимарев. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://history-lim.narod.ru/index.htm>
149. Фрэнкин Р. Мотивация поведения: биологические, когнитивные и социальные аспекты / Р. Фрэнкин. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 651 с. – (Серия «Мастера психологии»). – ISBN 5-94723-052-6.
150. Zuckerman S. The social life of monkeys and apes. – Ld., 1932.
151. Carpenter C.R. Tentative generalisation on the grouping behavior of non-human primates //The non-human primates and human evolution. – Detroit, 1955.
152. Войтонис Н.Ю. Предыстория интеллекта (К проблеме антропогенеза) / Н.Ю. Войтонис. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949.
153. Мир животных. Власть вожака. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://2zoo.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=27&Itemid=40
154. Лангуры / Портал MonkeysWorld.ru. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://monkeysworld.ru/langurs.php>
155. Обезьяны / Гориллы. Вожак стада: Природа и человек. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.naturerlich.ru/news/html/282.html>
156. Мозг обезьян / Портал MonkeysWorld.ru. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://monkeysworld.ru/brain.php>
157. Значимость вожака / Портал MonkeysWorld.ru. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://monkeysworld.ru/leader.php>
158. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины / Ю.В. Бромлей (отв. редактор). – М.: Наука, 1986. – 578 с. – Электронный доступ: http://www.upelsinka.com/Russian/religion_pervobyty_2.htm
159. Семенов Ю.И. Пережитки первобытных форм отношений полов в обычаях русских крестьян XIX – начала XX в. / Ю.И. Семенов // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 1. – С. 32-48. – Электронный доступ: http://scepsis.ru/library/id_1036.html
160. Добролюбов А.И. Власть как техническая система: О трех великих социальных изобретениях человечества / А.И. Добролюбов. – Минск: Наука і тэхніка, 1995. – 239 с. – Электронный доступ: http://grachev62.narod.ru/dbri/dbri_01.html
161. Марков А.В. Эволюция кооперации и альтруизма: от бактерий до человека: Расширенная версия доклада на IV Международной конференции «Биология: от молекулы до биосферы» (15.12.2009 г.) / А.В. Марков. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.macroevolution.narod.ru/altruism.htm>
162. Политология: Учебник для вузов / Под. ред. В.А. Ачкасова, В.А. Гуторова. – М.: Высш. обр., 2010. – 692 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politics.ellib.org.ua/pages-2492.html>
163. Юрій М.Ф. Політологія: Підручник. – К.: Дакор. – 2006. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ebk.net.ua/Book/political_science/uriy_politologiya/annotation.htm
164. Белкін Л.М. Порушення законності в діяльності органів публічної влади як детермінанта її делегітимізації / Л.М. Белкін // Сборник научных трудов SWord. Материалы международной научно-практической конференции «Современные проблемы и пути их решения в науке, транспорте, производстве и образовании'2012». – Выпуск 4. Том 38. – Одесса: КУПРИЕНКО, 2012. – С. 10-18.
165. Николис Дж. Динамика иерархических систем: Эволюционное представление / Дж. Николис // Пер. с англ. - М.: Мир, 1989. - 488 с.
166. Козловская М.В. Феномен питания в эволюции и истории человека: дис... докт. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / М.В. Козловская. – М., 2002. – 497 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.disscat.com/content/fenomen-pitaniya-v-evolyutsii-i-istorii-cheloveka>
167. Подольська Є.А. Культурологія: навч. посіб. вид 2-ге, перероб. та доп. / Є.А. Подольська, В.Д. Лихвар, К.А. Іванова. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 392 с. – ISBN 966-364-001-4.
168. Дубинянський М. Демо vs авто / М. Дубинянський. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2012/05/18/6964817/>
169. Кёстлер А. Общие свойства открытых иерархических систем: Библиотека Фонда содействия развитию психической культуры (Київ) / А. Кёстлер. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ligis.ru/psylib/090417/books/_koest01.htm#top
170. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М.: Государственный университет высшая школа экономики. 2000. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/index.php
171. Шаров Ю.П. Методологічні засади стратегічного планування в муніципальному менеджменті: автореф. дис... д-ра наук з держ. управління: спец. 25.00.04 «Місцеве самоврядування» / Ю.П. Шаров. – К., 2002. – 36 с.
172. Глушко А.Д. Досвід провідних регіонів світу у сфері здійснення державної регуляторної політики / А.Д. Глушко // У зб. [254]. – С. 139-140.
173. Белкін М.Л. Адміністративно-правові засади забезпечення діяльності інститутів спільного інвестування в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / М.Л. Белкін. – К., 2011. – 25 с. – Электронный доступ <http://etalon.co.ua/isi.html>
174. Корнієнко В.О. Правові основи громадянського суспільства сучасної України (інституційний аспект): автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В.О. Корнієнко. – Одеса, 2007. – 19 с.
175. Бакуменко В.Д. Теоретико-методологічні засади формування державно-управлінських рішень: автореф. дис... д-ра наук з державного управління: спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / В.Д. Бакуменко. – К., 2001. – 36 с.
176. Ромат Є.В. Державне управління рекламною діяльністю в Україні (теоретико-методологічний аспект): автореф. дис... д-ра наук з держ. упр.: спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / Є.В. Ромат. – К., 2004. – 36 с.
177. Хожило І.І. Державна політика України у сфері профілактики ВІЛ-інфекції/СНІДу: механізми формування та реалізації: автореф. дис... д-ра наук з держ. управління: спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / І.І. Хожило. – Донецьк, 2009. – 36 с.
178. Ковалевский С. Руководитель и подчиненный / С. Ковалевский. – М.: Прогресс, 1973. – 200 с. – Электронный доступ: <http://managementlib.ru/books/item/f00/s00/z00000008/index.shtml>
179. Уилсон Э.О. Человек: от социобиологии к социологии / Э.О. Уилсон // Перевод: А. Протопопов, М. Потапов, А. Вязовский, С. Разумная. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lsci.ru/a/58>
180. Pilbeam D. The ascent of man: an introduction to human evolution. Macmillan Co., New York. x + 207 pp., 1972.
181. Портянко С.В. Концепція походження моралі: особливості та слабкі сторони / Є.В. Портянко, Т.М. Кононенко // Культурно-цивілізаційні процеси: тенденції їх розвитку в сучасному світі та в Україні: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Полтава 20-21 травня 2010 року. – Полтава, 2010. – С. 184-185.
182. «Великая трансформация» Карла Полаanyi: прошлое, настоящее, будущее. Под общей ред. Р.М. Нуреева. – М.: ГУ-ВШЭ, 2007. – (Серия «Конференции Департамента экономической теории ГУ-ВШЭ»). – 321 с. – Электронный доступ: rustem-nureev.ru/wp-content/uploads/2011/01/277.pdf
183. Нелин Д.В. Экономическая роль отношений реципрокности / Д.В. Нелин // В сб. [182]. – С. 229-232.
184. Семенов Ю.И. Введение во всемирную историю. Выпуск II. История первобытного общества: Учебное пособие / Ю.И. Семенов. – М.: МФТИ, 1998. – 192 с. – ISBN 5-7417-0103-5. – Электронный доступ: http://scepsis.net/library/id_1151.html
185. История мировой экономики: Учебник для вузов / Под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. – М.: ЮНИТИ, 2002. – 727 с.– ISBN 5-238-00066-9. – Электронный доступ: <http://padabum.com/d.php?id=13145>
186. Барсукова С.Ю. Нерыночные обмены между российскими домохозяйствами / С.Ю. Барсукова // В сб. [182]. – С. 295-314.
187. Семенов Ю.И. Введение во всемирную историю. Выпуск III. История цивилизованного общества (XXX в. до н.э. – XX в. н.э.): Учебное пособие / Ю.И. Семенов. – М.: МФТИ, 2001. – 208 с. – ISBN 5-7417-0158-2; ISBN 5-7417-0103-5. – Электронный доступ: http://scepsis.net/library/id_1912.html

188. Физиология человека / Под ред. В.М. Покровского, Г.Ф. Коротко. – М.: Медицина, 1997. – Т. 2. – 368 с. – Электронный доступ: <http://www.alleng.ru/d/bio/bio034.htm>
189. Опиркин А.Г. Происхождение языка и его роль в формировании мышления / А.Г. Опиркин // В сб.: Мышление и язык / Под ред. Д.П. Горского. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. – С. 3-73. – Электронный доступ: http://pedlib.ru/Books/1/0176/1_0176-2.shtml
190. Выготский Л.С. Мышление и речь / Л.С. Выготский // Изд. 5, испр. – М.: Изд-во «Лабиринт», 1999. – 352 с. – ISBN 5-87604-097-5. – Электронный доступ: <http://elenakosilova.narod.ru/studia2/vygotsky/vyg.htm>
191. Тур М.Г. Легітимація соціальних інститутів: соціально-філософський аналіз: автореф. дис... д-ра філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / М.Г. Тур. – К., 2007. – 36 с.
192. Карпачова: Українські суди забороняють 90% акцій протесту. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr.obozrevatel.com/news/karpachova-ukrainski-sudi-zaboronyayut-90-aktsij-protestu.htm>
193. Белкін Л.М. Європейський суд з прав людини про свободу зібрань як реалізацію ідеї врегулювання відносин між владою і громадянським суспільством / Л.М. Белкін // Право як ідея врегулювання: рівень ефективності та способи його підвищення: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 14-15 серпня 2012 року. - Х.: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2012. – С. 40-42.
194. Головатий С.П. Верховенство права: у 3 кн. / С.П. Головатий. – К.: Фенікс, 2006. – Кн. 3: Український досвід. – К.: Фенікс, 2006. – с. LXI-LXIII, 1277-1747.
195. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов и факультетов / С.С. Алексеев, С.И. Архипов, В.М. Корельский и др. – М.: Норма, 2005. – 496 с. – Электронный доступ: <http://www.alleng.ru/d/jur/jur401.htm>
196. Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilizations. By Lewis H. Morgan. London, Macmillan and Co., 1877 [Льюїс Г. Морган. «Древне суспільство, або дослідження ліній людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації». Лондон, Макміллан і К°, 1877]. Книга надрукована в Америці, і в Лондоні дістати її надзвичайно важко. Автор помер кілька років тому. – Примітка Ф.°Енгельса [197, с.°211].
197. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс // В сб.: Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. В 3-х т. – Т. 3. – В надзаг.: Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Политиздат, 1985. – С. 211-370.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2013 р.

ТОВ "ДКС Центр"